

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА**

**Серія “Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”**

Випуск 51

Засновано 1983 р.

**Харків
2023**

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол №23 від 25.12.2023 р.)

Головний редактор:

Голіков О. С. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Відповідальний редактор:

Сокурянська Л. Г. – професорка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Технічний секретар:

Остроухова Г. С. – фахівчиня, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна);

Батасєва К. В. – професорка, Житомирський економіко-гуманітарний інститут Університету «Україна» (Україна);

Зелінська М. – професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура (Польща);

Клочко М. – професорка, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Н. М. – професорка, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця (Україна);

Марценюк Т. О. – доцентка, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Україна);

Менишиков В. – професор, Центр соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса (Латвія);

Рущенко І. П. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна);

Сердюк О. О. – доцент, Харківський національний університет внутрішніх справ (Україна);

Сорока Ю. Г. – професорка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідectво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

ISSN 2227-6521

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

VISNYK

of V. N. KARAZIN

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

**Series “Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”**

Issue 51

Founded 1983

**Kharkiv
2023**

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409).

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(Protocol №23 dated 25 December 2023)

Chief Editor:

Golikov Oleksandr – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Technical secretary

Ostroukhova Anna – specialist, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Editorial Board

Bakirov Vil – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Bataeva K. – Professor, Zhytomyr Institute of Economics and Humanities of the University of «Ukraine» (Ukraine).

Klochko M. – Professor, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia N. – Professor, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (Ukraine);

Martsenyuk T. – Associate professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine);

Menshikov V. – Professor, Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University (Latvia);

Ruschenko I. – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Serdiuk O. – Associate professor, Kharkiv National University of Internal Affairs (Ukraine);

Soroka Y. – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Zielińska M. – Professor, Institute of Sociology, University of Zielona Gora (Poland).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2023

ЗМІСТ

Зміст	5
Contents	6

РОЗДІЛ 1**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ**

Зубарєв О. С. Фрейд і війна	7
Голіков О. С., Нолбат С. В. Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження свята: сакральне, час, практики	17

РОЗДІЛ 2**ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Бакіров В. С., Сокурянська Л. Г. Ціннісні зрушення у повоєнній Україні: напрямки, чинники, суб'єкти	29
Бєляєва К. Ю., Бойко Д. М., Бондаренко О. М., Подус М. Б. Розплутуючи павутину екополітики: застосування АМТ у дослідженні процесу управління відходами у прифронтовому Харкові	38
Бєляєва В. Індивідуалізація ціннісної свідомості українців: засоби емпіричного вимірювання та результати їхнього застосування	49

РОЗДІЛ 3**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ**

Агарков М. В. Вища освіта під впливом технологій штучного інтелекту	58
Вимоги до публікацій	66
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	67

CONTENTS

Зміст	5
Contents	6
 CHAPTER 1	
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Zubarev O. Freud and War	7
Golikov A., Nolbat S. Theoretical and Methodological Foundations of the Sociological Study of Holidays: The Sacred, Time, and Practices	17
 CHAPTER 2	
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Bakirov V., Sokurianska L. Value shifts in the Post-War Ukrainian Society: Directions, Factors, Subjects	29
Belyaeva K., Boiko D., Bondarenko O., Podus M. Unraveling the Web of Ecopolitics: Applying ANT to Waste Management Research in Frontline Kharkiv	38
Bieliaieva V. Individualisation of Value Consciousness of Ukrainians: Methods of Empirical Measurement and Results of Their Application	49
 CHAPTER 3	
RESEARCHES OF THE PROBLEMS OF YOUTH AND EDUCATION	
Aharkov M. Hight Education Under the Impact of Artificial Intelligence Technologies	58
The Requirements to the Publication	66
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	67

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-01

УДК 159.964.26:929Фройд]:355.01:128

ФРОЙД І ВІЙНА

Зубарєв Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент закладу вищої освіти кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61022, Україна, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

У статті в історико-соціологічній ретроспективі розглядається проблематика війни в контексті життя та творчості Зігмунда Фрейда. Використовуючи персональний підхід до аналізу історико-соціологічного матеріалу, автор аналізує вплив війни на життя З. Фрейда. Зазначається, що, незважаючи на скрутне матеріальне становище, перебування трьох синів З. Фрейда на фронті, часи Першої світової війни були для нього досить плідними. Саме в цей час були опубліковані знамениті «Вступні лекції з психоаналізу», з яких фахівці іноді рекомендують починати знайомство з цим вченням. Детально аналізуються погляди З. Фрейда на війну та смерть, викладені в есе «Рефлексії щодо війни та смерті», написаному через шість місяців після початку Першої світової війни. У цій роботі засновник психоаналізу висуває дві тези: 1) війна призводить до розчарування у цивілізації, 2) війна призводить до зміни нашого ставлення до смерті. Війна знімає з людини цивілізаційні культурні нашарування, повертаючи її до первісного стану, який перебуває в глибинах нашого несвідомого. Окрема увага приділяється листуванню З. Фрейда та А. Ейнштейна, в якому обговорюється проблема війни. На запитання А. Ейнштейна, чи є спосіб позбавити людство від загрози війни, З. Фройд відповідає негативно. На його думку, вирішення конфліктів за допомогою сили притаманне всім тваринам, включаючи людину, хоча в процесі цивілізації роль людського інтелекту як в актуалізації конфліктів, так і в їхньому подоланні/мінімізації, суттєво зростає. За З. Фрейдом, як підкреслюється у статті, інстинкт смерті діє в кожній людині: внутрішньо він проявляється, коли ми несвідомо прагнемо власного знищення, а зовнішньо – коли ми прагнемо смерті іншого. Перенос руйнівних імпульсів на інших людей, на зовнішній світ є способом зберегти себе, тому повністю подолати людську агресивність неможливо. У статті також розглядаються напрацювання Ваміка Д. Волкана та Бівіан Четріт-Ватін, які розвивають психоаналітичний підхід до війни. Підсумовуючи, автор стверджує, що наразі моральний та політичний розвиток помітно відстає від техніко-технологічного, що не може не викликати серйозного занепокоєння та змушує шукати нові можливості для запобігання та вирішення конфліктів невійськовим шляхом.

Ключові слова: психоаналіз, війна, конфлікт, історія соціології, інстинкт смерті.

Для цитування: Зубарєв О. Фройд і війна. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2023. Випуск 51. С. 7-16. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-01>

How to Cite: Zubarev, O. (2023) 'Freud and war'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods. 51. pp. 7-16. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-01>

*«Все те, що сприяє розвитку цивілізації, працює проти війни»**З. Фройд***Постановка проблеми та актуальність статті**

Можна назвати багато імен відомих соціологів, на життя та творчість яких вплинули світові війни: фундатор соціологізму Еміль Дюркгайм, представник формальної соціології Георг Зіммель, засновник феноменологічної соціології Альфред Шюц. Персональний підхід до аналізу історико-соціологічного матеріалу особливо релевантний до теми війни в житті класиків соціології, оскільки передбачає, що життя та соціологія нерозривні, що концепт, який виник в надрах соціології, має автора, життя якого розгорталось в певному соціально-історичному контексті. З огляду на це, зрозуміти концепт важко, а то й неможливо, нічого не знаючи про історичні умови, в яких жив його творець. Звернення до постаті основоположника психоаналітичного напрямку в соціології Зігмунда Фрейда, на долю якого випала Перша світова війна і початок Другої світової війни, є актуальною у зв'язку з війнами та воєнними конфліктами, які відбувалися і відбуваються у ХХІ столітті. З. Фройд є тим автором, який не тільки пережив трагічні події європейської історії першої половини ХХ століття, але й у своїх роботах намагався зрозуміти, що таке війна, що вона говорить нам про природу людини і як її пережити.

В умовах сучасної російсько-української війни, особливо її повномасштабної фази, звернення до творчої спадщини З. Фрейда, його осмислення війни крізь оптику психоаналізу та власного життєвого досвіду має надзвичайну **актуальність** як із суто наукової (історико-соціологічної), так і з практично-політичної точки зору.

Ступінь наукової розробленості проблеми

Цікаво, що навіть у навчальних виданнях із історії класичної соціології автори тією чи іншою мірою торкаються теми війни в житті З. Фрейда. Один із найбільш відомих сюжетів, який ми знаходимо майже в усіх підручниках з історії соціології, описує події 1930-х років, коли в Німеччині все більше посилювалися антисемітські настрої. Гітлерівці у Берліні влаштували кілька публічних спалень книг З. Фрейда, на що він зауважив: «Який прогрес! У Середньовіччі спалили б мене самого, тепер же вони задовольняються спаленням моїх книг» (цит. за: [1, с. 161]). Також часто згадується історія щасливого порятунку З. Фрейда із окупованої нацистами Австрії у 1938 році. Спочатку З. Фройд не хотів покидати Відень, у якому в будинку № 19, розташованому на вулиці Берггассе (район Альзергрунд), проживав зі своєю сім'єю впродовж 47 років. Втім, невдовзі стало зрозумілим, що на З. Фрейда як єврея за походженням чекає або еміграція, або смерть. На визволення засновника психоаналізу були спрямовані зусилля багатьох відомих і впливових людей того часу, зокрема Франкліна Рузвельта та Беніто Муссоліні. Дзвінок останнього став вирішальним, за З. Фрейда дозволили внести викуп, який заплатила його колишня пацієнтка, онука Наполеона Марія Бонапарт. Вона віддала за З. Фрейда два палаци. Після цього йому та його родині дозволили покинути Відень. Сім'я емігрувала до Лондона [1]. Чотирьом рідним сестрам З. Фрейда так і не вдалося покинути країну, вони загинули в концтаборах [2].

У ХХІ столітті, коли цивілізація, здавалося б, піднялася на новий, якісно вищий техніко-технологічний рівень розвитку, ми знову маємо вир військових конфліктів по всьому світі, хоча були (помилково) впевнені, що глобальні руйнівні війни залишилися в темному минулому людства. Сьогодні психоаналітичний погляд на війну і загалом ідеї З. Фрейда щодо війни та смерті широко обговорюються як у психоаналітичному товаристві, так і за його межами. Це цілком очікувано, адже знову гостро постає питання причин війни та пошуку шляхів, які б могли запобігти війнам у майбутньому.

Серед досліджень, в яких психоаналіз З. Фрейда розглядається в контексті війни, привертає увагу робота Скотта Гілама [3], окремий розділ якої присвячується обговоренню впливу війни на життя та творчість З. Фрейда; робота з «політичного фрейдизму» Елі Зарецького [4], який розглядає вплив війни на становлення основоположних концептів психоаналізу; дослідження Лірана Радзінського [5], який концентрує увагу на проблемі смерті та стверджує, що З. Фройд уникає питання смерті, що призводить до порушення всієї теоретичної структури психоаналізу; Талії Мораг [6], яка аналізує зміни у концепції несвідомого З. Фрейда, що, ймовірно, пов'язані з досвідом Першої світової війни, який йому довелося пережити. До питання розвитку психоаналізу в часи Першої світової війни звертається Нолен Герц [7], який досліджує проблеми, розглянуті на симпозиумі З. Фрейда та його колег «Психоаналіз та воєнні неврози».

Роботи З. Фрейда про війну перебувають у центрі уваги Давида Павон-Куельяра [8], Дай Цуя [9] та інших науковців. Багатьом сучасним дослідникам відправною точкою для роздумів стає листування З. Фрейда та А. Ейнштейна, в якому піднімається проблема війни. Цей обмін думками двох відомих вчених став приводом для подальшого психоаналітичного дослідження феномену війни в найрізноманітніших контекстах. Серджіо Бенвенуто [10] пише про насолоду від війни, критикуючи фрейдівську тезу про те, що

культура працює проти війни; Вівіан Четріт-Ватін [11] намагається розширити тему «Чому війна?», досліджуючи мотиви, що лежать в основі прагнення до миру в людях; Крістен Вайт [12] зосереджується на роботі Альфреда Адлера, розкриваючи соціально-політичний вимір проблеми війни; Жан-Клод Столоф [13] ставить питання про війну в епоху антропоцентризму; Вамік Волкан [14] розробляє концепти, які дозволяють зрозуміти ідентичність великої групи, яка була травмована війною. Нещодавно листування З. Фрейда та А. Ейнштейна було повністю опубліковане в журналі «Психоаналіз» українською мовою [15].

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні впливу війни на життя та творчість З. Фрейда, розкритті його поглядів на війну та смерть, а також у висвітленні деяких сучасних концепцій, які розвивають психоаналітичний погляд на війну.

Виклад основного матеріалу

Вплив війни на З. Фрейда

Перша світова війна (1914-1918) безпосередньо вплинула на З. Фрейда. Надія на швидку перемогу Австро-Угорщини поступово змінювалася відчаєм та розчаруванням у людстві, що виявилось здатне на безпрецедентне насильство. Всі троє синів З. Фрейда були мобілізовані. Двоє з них брали безпосередню участь у бойових діях: Мартін – у Росії та Італії, Ернст – в Італії. Олівер служив в Австрії в інженерних військах. Відомо, що Мартін був поранений в бою та потрапив у полон до італійців. Батьки сильно переживали за долю своїх дітей, але, зрештою, всі троє повернулися додому [3, р. 59; 63-64].

Війна вкрай негативно позначилася на психоаналітичній практиці З. Фрейда, оскільки кількість пацієнтів суттєво зменшилася, пішли на війну деякі колеги вченого, діяльність Міжнародної психоаналітичної асоціації була майже паралізована. У 1914 році у листі до Ернеста Джонса він писав: «Я не обдурюю себе: весна нашої науки раптово закінчилася, нас чекає поганий час; все, що ми можемо зробити, – це підтримувати вогонь палаючим у кількох вогнищах, поки сприятливіший вітер не дасть змогу розпалити його знову на повну силу» [3, р. 61].

Протягом війни З. Фрейд виступав з публічними лекціями, серед слухачів яких були його доньки Анна та Матильда. Ці лекції під назвою «Вступні лекції з психоаналізу» були опубліковані у 1916 і 1917 роках і є одним з найпопулярніших його творів, з якого деякі фахівці рекомендують починати знайомство з психоаналізом [3, р. 62].

Попри досить непогане матеріальне становище до початку війни, згодом З. Фрейд торкнулася нестача коштів та навіть їжі. Був випадок, коли З. Фрейд попросив здійснити оплату за статтю, яку він писав для одного угорського журналу, не грошима, а картоплею. Фінансово його підтримували родичі з Великобританії та багатий шурин із Сполучених Штатів Елі Бернейс. Декілька пацієнтів, яких З. Фрейд приймав під час війни, були іноземцями, тому могли платити в рублях та фунтах, вартість яких була більша за австрійську крону, яка швидко знецінилася. За таких умов З. Фрейд визнавав, що майже збанкрутився під час війни [3, р. 63].

Разом із тим, часи війни були досить плідними для З. Фрейда як теоретика. Саме в період з 1914 до 1919 рік він розвиває свої основоположні ідеї щодо структури психіки, в якій виокремлює три компоненти: *Воно*, *Я* і *Над-Я*. Ця концепція говорить нам, що психіка є результатом розвитку, який позначений боротьбою, конфліктами та протиріччями.

Воно – це найбільш глибокий, найдавніший і найобширніший компонент у структурі психіки, царина несвідомого й первинних інстинктів, яка вільна від форм і принципів, що конституують соціального індивіда, впливу часу й протиріч; *Воно* не знає розрізнення на добро та зло, не знає настанови на самозбереження, а прогне лише до задоволення потреб у відповідності з принципом задоволення. *Воно* – джерело всіх тих сил, які ми можемо назвати деструктивними, хоча з точки зору *Воно* ці сили перебувають поза межами добра та зла, будь-яких оцінок [3, р. 59-61], [11].

Над-Я – це компонент у структурі психіки, який формується в процесі соціалізації та є інтерналізацією суспільних норм та цінностей, які дитина засвоює від своїх батьків або людей, які їх замінюють. Дитина пізнає цей світ через їхню поведінку, вона бачить, які вчинки призводять до конфліктів і негативних санкцій, а які схвалюються та підтримуються позитивними санкціями, і вчиться вчиняти так, щоб уникати неприємностей. Цей компонент психіки є результатом перетворення зовнішнього контролю у самоконтроль, по суті, це те, що ми називаємо совістю [3, р. 59-61], [11].

Я – це компонент психічного апарату, який відповідає за прийняття рішень і зв'язок із навколишнім середовищем. Якби нами керувало лише *Воно*, то ми б діяли відповідно до принципу задоволення так, щоб задовольнити бажання швидко й повністю. Це небезпечно для існування організму, тому *Я* враховує соціальні обмеження, що накладаються зовнішнім світом, підпорядковуючи нашу поведінку принципу реальності, який також передбачає кінцевою метою задоволення всіх бажань, проте відкладене та неповне. Таким чином, мета *Я* – збереження цілісності організму доти, доки не буде знайдено прийнятних рішень для задоволення бажань [3, р. 59-61], [11].

Для З. Фрейда було очевидно, що бажання знущатися, володарювати, вбивати – все це стосується примітивних людських інстинктів, що містяться у *Воно*, а тому постійно існує небезпека, що ці бажання

можуть взяти гору в людині. *Танатос* - вічний супутник *Еросу*, як і *Ерос* – вічний та безсмертний супутник *Танатоса*.

Погляди З. Фрейда на війну та смерть

Майже кожен із авторів, які звертаються до фрейдівського бачення війни, відмічає його песимістичність. Можна припустити, що принаймні частково це зумовлено біографічними обставинами, оскільки З. Фрейд пережив Першу світову війну, а також зазнав репресій, що передували Другій світовій війні. У похмурості поглядів автора на проблему війни ми можемо переконалися, звернувшись до есе З. Фрейда «Рефлексії щодо війни та смерті» [17], написаного через шість місяців після початку Першої світової війни. Тезисно розглянемо основні ідеї цієї роботи.

Теза перша – війна призводить до розчарування у цивілізації.

Цивілізована людина зачарована досягнутим рівнем культурного розвитку. Як Азирафасель із «Добрих передвісників»¹, вона не хоче знищення світу, який дарує їй стільки естетичних вражень. Розуміючи, що війни будуть завжди, допоки існують розбіжності між державами та народами, а структура інстинктів людини зберігає той самий порядок, що й раніше, цивілізована людина десь у глибині своєї цивілізованої душі вірить, що війна, якщо й буде, то буде іншою, ніж у темні часи, не такою жорстокою та руйнівною, як попередні. Сучасні держави встановлюють, як правило, суворі моральні вимоги до культурної людини і вимагають дотримання цих вимог. Наприклад, засуджують обман, брехню тощо [17]. Отже, логічно припустити, що ці держави будуть самі дотримуватися тих вимог, які висувують до своїх громадян, а конфлікти між ними відбуватимуться в рамках правил. Культурні стандарти, здавалося б, могли суттєво змінити війни: забезпечити поважливе ставлення до життя цивільних, особливо дітей, які в майбутньому мають будувати мирне співіснування між народами; сприяти збереженню соціальних інститутів, які задовольняють основні потреби людей [17].

Перша світова війна принесла жахливе розчарування. Як пише З. Фрейд, саме така війна, в яку ніхто не вірив, сталася. Набагато жорстокіша, безжальніша, кровопролитніша, ніж будь-яка війна в попередні часи. З. Фрейд описує сучасну йому цивілізовану людину, яка вірила в культурні цінності, як розчаровану та розгублену, застиглу в позі нерішучості. Дві речі викликають особливе розчарування: низька, звернена назовні моральність держав, які всередині забезпечують контроль над моральністю індивідів (парадоксально, коли життя своїх громадян держава високо цінує, а життя громадян іншої країни зневажає), і жорстокість у поведінці індивідів, на яку, здавалося, вони не були здатні. Щоб пояснити останню з перелічених причин розчарування, З. Фрейд викладає свою концепцію онтогенезу культурної людини. Він показує, що становлення культурної людини є трансформацією її егоїстичних нахилів в альтруїстичні, яка передбачає, що людина відмовляється від задоволення частини своїх бажань та починає бачити цінність у тому, що її люблять. Але це не означає, що попередні етапи її становлення зникають: «Якщо село виростає до міста, дитина стає чоловіком, то при цьому село та дитина гинуть у місті та у чоловікові. Тільки спогад може внести старі риси у нову картину; насправді ж старі матеріали або форми були усунені та замінені на нові. ... Стан речей, що не підлягає порівнянню, не можна описати інакше, ніж за допомогою твердження, що кожен більш ранній ступінь розвитку зберігається поряд із пізнішим, який із нього виник» [17]. Це означає, що примітивні стани завжди можуть бути відновлені, до них завжди можна повернутися, бо вони в якомусь сенсі невмирущі. Набагато складніше повернутися на більш високу ступінь культурного розвитку, яка була покинута. Таким чином, це одна із сторін бідь-якої війни – регресія, рух назад від культурного, складного до природного, примітивного, ініційований тим, що основні культурні заборони державою та суспільством знімаються, а отже, потяг до смерті може реалізувати себе в повній мірі. Ще один аспект цього процесу – зниження ролі інтелекту. З. Фрейд пише, що інтелект може працювати надійно тільки в тому випадку, якщо він позбавлений від впливу сильних емоцій. Інакше інтелект веде себе як інструмент волі, повністю підкорений інстинктам та емоціям. Раціональні аргументи стають безсилими перед могутніми афектами, значно ближчими до основоположних інстинктів. Це стосується цілих держав, які апелюють до інтересів, щоб раціоналізувати бажання. Про перші причини ненависті між народами З. Фрейд нічого не говорить, лише зауважує, що, можливо, подальший розвиток людства може щось змінити.

Теза друга – війна призводить до зміни нашого ставлення до смерті.

Ставлення людини до смерті в мирні часи можна описати так: ми намагаємося про неї не згадувати, хоча це і складно, оскільки вона постійно нагадує про себе. Як правило, люди заперечують її необхідність, намагаючись пов'язати з випадковістю. Психоаналітична школа стверджує, що кожен із нас у глибині душі не вірить у власну смерть та не може її собі уявити. Намагаючись уявити свою смерть, ми займаємо позицію спостерігача, який продовжує існувати. Тобто ми не здатні, не можемо уявити своє небуття. Ми зрідка свідомо бажаємо смерті іншим, особливо якщо ненавидимо когось. Ми пручаємося думці, що можемо бажати смерті комусь, кого ненавидимо або любимо й ненавидимо одночасно. Перед смертю

¹ Роман у жанрі фентезі, написаний у співавторстві Террі Пратчетом та Нілом Гейманом.

близьких, коханих ми повністю беззахисні. Як пише З. Фройд, «ми ведемо себе, як люди з роду Азра, які помирають разом із тими, кого люблять» [17]. Водночас, як зауважує З. Фройд, життя втрачає інтерес, коли «з життєвої боротьби виключається найвища ставка, тобто саме життя» [17]. Звідси зачарування кіно, літературою, театром, де можна померти разом із улюбленим героєм, нічим не ризикуючи [17].

Війна змушує нас повірити у смерть. Люди вмирають по-справжньому, кожен день. І для тих, хто не бере участь у війні, притаманний параліч волі, який пов'язаний зі втратою звичного сприйняття смерті. Щоб прояснити питання нашого ставлення до смерті, З. Фройд звертається до аналізу сприйняття смерті первісною людиною та сприйняття смерті, що зберігається у несвідомому цивілізованої людини [17].

З. Фройд стверджує, що у несвідомому ми так само не віримо у власну смерть, наше несвідоме таке ж кровожерливе стосовно чужих, таке ж амбівалентне стосовно тих, кого ми любимо, як первісна людина. Воно поза часом, будь-якими моральними обмеженнями зберігає в собі ставлення до смерті, властиве первісній людині [17].

Що ж робить з нами війна? На думку З. Фрейда, «вона змиває з нас пізніші культурні нашарування і знову випускає на світло первісну людину, яка живе всередині нас. Вона знову змушує нас бути героями, які не бажають вірити у власну смерть, вона вказує нам, що чужаки – наші вороги, чиєї смерті треба добиватися або бажати, вона радить нам переступати через смерть тих, кого ми любимо» [17]. Відтак, на зміну «договору зі смертю» цивілізованої людини приходить «природа» первісної людини. Виникає питання, що ж робити в такому випадку, за умови, що війни будуть завжди? З. Фройд, по суті, не дає відповіді, зауважуючи, що, можливо, нам потрібно визнати місце смерті в житті, яке вона дійсно має, піти на компроміс із нашим несвідомим сприйняттям смерті, яке було придушене культурою. Це однозначно регрес, але він, можливо, здатний допомогти нам витримати життя, що під час війни є нелегким завданням [17].

Листування З. Фрейда та А. Ейнштейна

Альберт Ейнштейн був серед числа тих, хто був запрошений у 1931 році Міжнародним інститутом інтелектуального співробітництва Постійного комітету з літератури та мистецтва для обміну листами між інтелектуалами, щоб служити спільним інтересам Ліги Націй та інтелектуального життя [12]. У 1932 році він написав листа Зигмунду Фройдю «як фахівцю з людських інстинктів», в якому задав такі запитання: «Чи є спосіб позбавити людство від загрози війни?», «Як це можливо, що невелика група, яка прагне до політичної влади, підкорює волю більшості, яка вимушена нести втрати і страждати під час війни, на користь своїм амбіціям?», «Чому людина дозволяє довести себе до настільки дикого ентузіазму, який змушує її жертвувати своїм власним життям?», «Чи можливо контролювати психічну еволюцію людини, щоб зробити її стійкою проти психозів ненависті та деструктивності?» [18]. У листі міститься відповідь самого А. Ейнштейна. Він вбачає вирішення проблеми війни у створенні за міжнародною згодою законодавчого та судового органу для врегулювання будь-яких конфліктів, що можуть виникнути між націями. Однак є речі, які заважають влаштувати мирне життя за раціональними принципами – жага до влади та вразливість великих мас перед пропагандою. Люди піддаються маніпуляціям та стають інструментами в руках правлячих еліт, що часто вартує їм життя. Здається, це можна пояснити тільки тим, що «жага до ненависті та руйнування міститься в самій людині», яка в мирний час існує в латентному вигляді, пробуджуючись за сприятливих обставин. Зробити людину стійкою до «психозу жорстокості й деструктивності» проблематично, і не тільки через малоосвіченість, бо інтелектуали, будучи відірваними від реальності, навіть більше вразливі до пропаганди [18]. Як бачимо, А. Ейнштейн, як і годиться сумлінному адресанту, демонструє своє знання основних положень психоаналізу, очікуючи від З. Фрейда ґрунтовної відповіді на поставлені запитання.

Можна сказати, що, з одного боку, З. Фройд дав вичерпну відповідь знаменитому фізику, але, з іншого боку, ця відповідь була обмежена листуванням, адже З. Фройд після листування з А. Ейнштейном не написав жодної роботи, присвяченої виключно проблемі війни. Хоча, здавалося б, це мало його хвилювати! Є думка, що З. Фройд навмисно уникав теми смерті у своїх роботах. Серед двох основних потягів він, і це очевидно, більше уваги приділяє Еросу, ніж Танатосу. Відтак, листування з А. Ейнштейном є одним із небагатьох випадків, коли З. Фройд пише про потяг до смерті, який є фундаментальною основою конфліктів та війн.

З. Фройд починає свою відповідь з роз'яснення взаємовідношення між правом та насильством. Здається, що це цілковиті протилежності, але насправді право розвинулося з насильства. Дотримуючись природничо-наукового погляду на людину, З. Фройд пише про те, що конфлікт інтересів серед людей, як і у тварин, вирішується за допомогою насильства, і в цьому немає нічого нового. Раніше першочергове значення мала фізична сила, згодом, із появою зброї поступившись місцем інтелекту, але від цього сутність конфлікту не змінилася. Найкращим фіналом є той, коли противник мертвий, бо це дає однозначні переваги: він більше не зможе почати бойові дії; його жажлива доля стримуватиме інших, а кровопролиття дозволяє задовольнити первинні інстинкти. Однак поступово в процесі цивілізації акцент зміщується в бік практики помилування, яка дозволяє використовувати ресурси того, кого було подолано. Разом із цим відбувався перехід від домінування свавілля насильства до права, тобто влади спільноти.

Право – це теж насильство, яке застосовується до кожного, хто йде проти волі спільноти. Закони спільноти гарантують безпеку її членам, вимагаючи замість обмеження особистої свободи і відмову від використання сили на свій розсуд. Держава досить ефективно регулює конфлікти всередині суспільства за допомогою права, але коли ми звертаємося до світової історії, то бачимо, що вона постає як нескінченна череда конфліктів між великими та малими спільнотами різного типу. З часом, із появою імперій, війни почали траплятися рідше, але стали більш руйнівними [18].

Розмірковуючи про насильство та право, З. Фройд, по суті, погоджується з тим, що має бути створена наднаціональна організація, яка буде визнана всіма і гратиме вирішальну роль у вирішенні будь-якого конфлікту. Проблема в тому, що в Ліги націй є повноваження судочинного органу, але відсутня реальна виконавча влада, тобто здатність впроваджувати свої рішення за допомогою сили. Оскільки учасники цього об'єднання не погоджуються делегувати йому дійсну, реальну владу, зусилля створити міжнародну організацію, яка б стала надійним запобіжником будь-яких конфліктів, поки що не увінчалися успіхом. З. Фройд у своїй критичній манері резюмує: «Будь-які спроби замінити грубу силу владою ідеалів в сучасних умовах фатально приречені на провал. Нелогічно ігнорувати той факт, що право від початку було грубим насильством, і до цього дня воно не може обійтися без допомоги насильства» [18].

Коментуючи припущення А. Ейнштейна про наявність у людині «інстинкту насильства та руйнування», яким можна пояснити легкість, з якою люди піддаються воєнній пропаганді, З. Фройд викладає у своєму листі основи психоаналітичного вчення про потяги. Усі людські потяги бувають двох видів: спрямовані на збереження та об'єднання, або сексуальні потяги, і спрямовані на руйнування та вбивство, або інстинкти агресії та руйнування. Кожний із інстинктів не існує без своєї протилежності, тому в людських діях, як правило, домінує якийсь один потяг, але з домішками іншого. Тому для залучення нації до війн використовують мотивації, пов'язані як з високими, так і низькими потягами, як явними, так і неартикульованими, наприклад, коли ідеальний привід – допомога, захист – приховує потяг до руйнування. Останній можна назвати інстинктом смерті, який може діяти як назовні, тоді ми прагнемо смерті іншого, так і всередину, тоді ми несвідомо прагнемо власного знищення. Перенос руйнівних імпульсів на інших людей та зовнішній світ у природі речей, і подолати людську агресивність наразі неможливо [18].

Попри те, що потяг до смерті, вічний *Танатос*, є константою людського існування, поряд із ним завжди існує його протилежність – потяг до життя, *Ерос*, який продукує почуття спільності між людьми, яка може бути двох видів: заснована на любові та заснована на спільній ідентичності. Таким чином, імператив любові та розвинута спільна ідентичність – це те, що протистоять війні [18].

Виникає питання, якщо потяг до смерті є частиною нашої природи, то чому так багато людей протестують проти війн? Чому вони не приймають війну як адекватну людській природі реальність? Як пише З. Фройд, відповісти на це питання можна так: «Кожна людина володіє здатністю перевершити саму себе, тоді як війна віднімає життя разом із надією; прагнення до збереження людського достоїнства здатне змусити людину вбити іншого, і наслідком цього є руйнування не тільки того, що досягнуто тяжкою фізичною працею, але й багато чого іншого» [18]. Війна протирічить нашій культурі, тобто моральним обмеженням, що культурою на нас накладаються, звідси нетерпимість до війни: «Для пацифістів, схожих на нас, – пише З. Фройд, – це не просто інтелектуальна та емоційна відраза, але й внутрішня нетерпимість, ідіосинкразія в її найбільш вираженій формі» [18]. І далі він продовжує: «Як довго потрібно буде чекати, щоб всі люди стали пацифістами? Відповідь невідома, але, можливо, не такі вже фантастичні наші припущення про те, що ці два фактори – схильність людини до культури та цілком обґрунтований страх перед майбутнім, що заповнене війнами, здатні в найближчому майбутньому покласти кінець війні. На жаль, ми не можемо вгадати магістраль чи навіть стежку, що веде до цієї мети. Не применшуючи точність суджень, можна лише сказати, що все, що в тій чи іншій формі зроблено для розвитку цивілізації, працює проти війни» [18].

Таким чином, війна, з точки зору З. Фройда, – це прояв *Танатосу* – потягу до смерті, руйнування та деструктивності. Висновки песимістичні, хоча лист З. Фройда завершується обнадійливими для читача словами. Культура та страх перед новими війнами – ось те, що, можливо, покладе кінець війні як такий. Однак, якщо звернутися до історичного контексту, то лист З. Фройда датується 1932 роком, тобто написаний у проміжку між двома світовими війнами. І, здається, у цей час були всі із зазначених З. Фройдом факторів, що протистоять війні: була культура, визначні культурні та наукові досягнення, і був страх перед новою війною. Між тим, ані те, ані інше не змогло запобігти новій війні. Що ж, як і будь-який потяг, потяг до смерті неможливо викорінити, його можливо лише втамувати. З цієї точки зору, допоки не відбудеться кардинальна модифікація людських інстинктів, війни будуть відбуватися. Можливо, колись культура змінить наші інстинкти настільки, що війни відбуватимуться рідше або зникнуть взагалі, але поки що цей час ще точно не настав.

Сучасні дослідження, які розвивають психоаналітичний погляд на війну

Ізраїльська дослідниця Вівіан Четріт-Ватін звертається до листування А. Ейнштейна та З. Фройда у зв'язку з ізраїльським соціально-політичним контекстом, підкреслюючи цікаву деталь: З. Фройд

намагається відповісти на ще одне питання, яке А. Ейнштейн не задавав: що підживлює прагнення до миру в людях? Вказуючи на напругу між реальністю воєн та тривким прагненням до миру, вона вибудовує свою власну концепцію, спираючись на роздуми Е. Левінаса про феномен війни та його розуміння етики як асиметричної відповідальності за іншого². Розвиваючи це визначення етики, Вівіан Четріт-Ватін висуває тезу, що прагнення до миру та людська здатність брати на себе відповідальність за іншого має коріння в нашому ранньому досвіді, зустрічі із жіночо-материнським виміром, який є в кожній людині [11]. Все, що стосується нашої здатності говорити, звертатися до іншого, бути відкритим до іншого є частиною жіночо-материнського виміру. Вона задається питанням, чи етика залишається лише в межах наших кабінетів, або можлива і поза ними, надаючи клінічні ілюстрації зі своєї психоаналітичної практики [11]. Однак гіпотеза Вівіан Четріт-Ватін стосується лише особистісного рівня, тоді як війна є соціальним процесом. Дослідниця висуває цікаву думку щодо зазначеного вище джерела прагнення до миру, але це навряд чи допомагає його досягти на рівні народів та держав. Це проблема, яка в цілому характерна для психоаналітичного підходу до війни, хоча він і не обмежується виключно аналізом особистості.

Професор Вамік Д. Волкан, який є засновником Центру вивчення розуму та людської інтеракції на медичному факультеті Університету Вірджинії та довгий час проводив та брав участь у неофіційних діалогах найрізноманітніших протиборчих груп по всьому світі, у різних травмованих суспільствах, розглядає проблеми, поставлені в листуванні А. Ейнштейна та З. Фрейда в контексті психології *великих груп*. Цей термін він використовує для позначення великої кількості людей, більшість з яких ніколи не бачили і не знали один одного особисто, але які поділяють однакові настрої, мають однакову історію предків, вигадану або реалістичну [14]. Ідучи шляхом, прокладеним Г. Ле Боном та З. Фрейдом, Вамік Д. Волкан розробляє власну концепцію великих груп, яка, на його думку, має допомогти зрозуміти, чому починаються війни. У межах цієї концепції він використовує такі поняття, як «ідентичність великої групи», «регресія великої групи», «прогресування великої групи», «ритуали великої групи», «скорбота великої групи», «обрана травма», «обрана слава», «ідеологія права», «крах часу», «очищення великої групи», «відносини лідер-послідовник», «репаративне лідерство», «деструктивне лідерство», «прийняття рішень», «політична пропаганда», «спільні упередження», «расизм», «Інший», «прикордонна психологія», «будівництво стін» та інші [14].

Зосереджуючись на аналізі ідентичності великої групи, Вамік Д. Волкан показує, що захист її ідентичності відіграє ключову роль у підтримці та ініціюванні воєн. Це відбувається через реактуалізацію обраної травми, тобто «спільного психічного образу дуже травматичної події, що сталася з вини ворога в історії предків великої групи» [14, р. 459], яка стає джерелом ідеології права – впевненості членів великої групи в тому, що вони мають право повернути втрачене їхніми предками багато років тому. Політична пропаганда у цих процесах спричиняє колапс часу, переплітаючи гаму почуттів щодо реактуалізованої обраної травми великої групи зі сприйняттям її поточних стосунків з Іншим [14]. Окрему роль у розв'язуванні війни грає психічна конституція політичного лідера.

Підсумовуючи свої міркування щодо фрейдівської концепції війни, Вамік Д. Волкан зауважує: «Я поділяю песимізм Зігмунда Фрейда щодо ролі психоаналізу в запобіганні війнам. Але в міру того, як світ змінюється, зростає потреба знайти серйозні нові шляхи зменшення та попередження напруженості між великими групами, що протистоять одна одній. Окрім дослідження людського розвитку та людської природи в індивідуальній психології, нам потрібно звернути увагу на те, як великі групи ставляться одна до одної» [14, р. 464]. На нашу думку, в соціології це завдання може бути реалізоване на перетині соціології війни та напрацювань, які ми відносимо до психоаналітичного напрямку.

Висновки

Війни, які тривають у XXI столітті, підтримані загальнолюдською консенсусною байдужістю до життів і долі мільйонів людей, що наразі страждають від бойових дій, змушують замислитися над питанням, як це можливо. Справді, ми живемо в парадоксальний час. З одного боку, постійно чути про нові здобутки науки: відкриття позаземних планетарних систем, на яких теоретично можливе життя; перша в історії фотографія однієї з чорних дір, наявність яких теоретично була передбачена теорією відносності А. Ейнштейна; запуск та початок функціонування надсучасного орбітального телескопу James Webb; перший в історії космонавтики політ ракети-носія Falcon 9 FT, яка вивела на орбіту корисне навантаження та здійснила м'яку посадку на Землю; робота марсохода NASA Perseverance та перший політ на іншу планету міні-гелікоптера Ingenuity; підготовка до пілотованої місії на Марс, яку здійснює SpaceX. Перелік досягнень тільки в одній галузі красномовно свідчить про те, що техніко-технологічний прогрес людства відбувається небувалими темпами й з кожним роком пришвидшується. Ми це маємо змогу спостерігати. Водночас, у багатьох країнах світу тривають війни. Це означає, що моральний та політичний розвиток помітно відстає від науково-технічного прогресу. Людство із захопленням спостерігає за досягненнями науки, відчуваючи на собі зростання комфортності власного життя, але демонструє абсолютну

² «Вбивство можливе лише тоді, коли один не дивився іншому в обличчя» (цит. за: [11, с. 445]), – пише Е. Левінас.

безпомічність перед війнами. Виглядає, справді, парадоксально. Ставлення людей до війн чимось нагадує ставлення до смерті. Люди не вірять у власну смерть та не можуть її собі уявити, а якщо смерть нагадує про себе, вони намагаються її не помічати. Так само вони не вірять у війну, а якщо війна трапляється де-інде, то ігнорують цей бентежний факт. Отже, чи можна запобігти війнам?

Відповідь З. Фрейда, яку ми детально розглянули вище, негативна. Він стверджує, що війна коріниться в нашій природі, маючи джерелом потяг до смерті, який з метою розрядки, щоб не знищити його носія, раз від разу спрямовується на зовнішній світ, інших людей, а тому не варто дивуватися, що війни трапляються. Історія людства постає як історія жорстокостей, вбивств, катувань, знущань одних людей над іншими. Це факт. За нашаруванням культури криється все та ж первісна людина, яка прагне повного та остаточного знищення свого ворога. Так само, як не можливо позбутися смерті, не можливо запобігти війнам, бо це частина людського співіснування. Ймовірно, коли ми досягнемо інших планет, то ми візьмемо із собою всю нашу агресивність, конфліктність, нетерпимість, а також проблеми соціальної організації. Повертаючись до теми космосу, варто підкреслити, що певні прояви насильства можливі навіть під час імітації польоту на Марс у земних умовах [19]. Отже, навіть стаючи космічною цивілізацією, ми разом із тим беремо у космос усі невирішені (або невирішувані) проблеми людської психології та соціальності, які у нас є наразі, зокрема недоліки міжнародних соціальних та правових інститутів, що не здатні запобігти війнам. Ситуація складається так, що війни не заважають, подекуди сприяють науково-технічному прогресу, який і надалі буде відбуватися такими ж швидкими темпами. Життя рідко коли буває справедливим, і з війнами та пов'язаними з ними стражданнями треба просто змиритися, пам'ятаючи про те, ким ми насправді є. Але, безперечно, існує й альтернативна відповідь.

«Відповідь З. Фрейда була неправильною» – так називається перший розділ книги професора психіатрії Генрі Паренса, присвяченої пошуку відповіді на питання, чому відбуваються війни [20]. На думку Г. Паренса, війна не є неминучою, бо модель агресії на основі інстинкту смерті, якої дотримувався З. Фрейд, не може бути ані підтверджена, ані спростована, тобто не може бути фальсифікована. Окрім цього, вона може бути використана для виправдання війни, а може й провокувати її. Це є достатньою підставою стверджувати, що відповідь З. Фрейда на питання А. Ейнштейна була неправильна, тим паче що сам З. Фрейд сумнівався в багатьох своїх гіпотезах. Спираючись на результати багаторічного дослідницького проекту, який передбачав спостереження за розвитком шістнадцятих новонароджених немовлят та їхніх матерів, автор пропонує альтернативну фрейдівській теорію агресії – «мультитрендову теорію агресії», яка не спирається на уявлення про інстинкт смерті, а є клінічно обґрунтованою. Війна, хоч і глибоко вкорінена в історії людства, не є його долею, й розуміння її складностей є ключовим для побудови світу, де конфлікти вирішуватимуться іншим, ніж військовий, шляхом [20]. Г. Паренс розглядає зусилля, які спрямовані проти війни і які мають продовжуватися: створення міжнародних спільнот, встановлення міжнародного права, зміни в практиках виховання, зокрема навчання батьків із метою досягнення оптимізації психічного розвитку дітей. Він не пропонує принципово нових стратегій, які могли б допомогти нам запобігти війнам, але наполягає на тому, що ці зусилля потрібно продовжувати, що у підсумку призведе до побудови значно безпечнішого світу.

Таким чином, хоча З. Фрейд не приділив великої уваги проблемі війни, особливо можливостям її запобігання, його роздуми на тему війни сприяли виникненню, по суті, окремої дисципліни – психоаналізу війни та інспірували дискусію про психічні причини війни. У певному сенсі на лист З. Фрейда було отримано багато-багато відповідей, в яких були розвинуті, підхоплені, спростовані ті чи інші його ідеї. Безперечно, цей процес наукового пошуку триває, і, сподіваємося, він буде продуктивним. У подальших дослідженнях ми б хотіли більшу увагу приділити концепції Г. Паренса, зокрема його ідеям щодо післявоєнних реакцій, що визначають співіснування народів після руйнівних воєн. Розроблення ефективних методів запобігання воєн, їх справедливого припинення залишається амбітним завданням для всього людства.

Список літератури:

1. Історія соціології: навчальний посібник. За ред. І.П. Рущенка. Х.: ТОВ. «Планета-Прінт». 2017. 442 с.
2. Волобуєва С. Фрейд, Зигмунд. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Фрейд, Зигмунд> (дата звернення: 26.09.2023).
3. Gillam S. Sigmund Freud: famous neurologist. *ABDO*. 2011. 112 p.
4. Zaretsky E. *Political Freud: A History*. New York. Columbia University Press. 2015. 248 p.
5. Razinsky L. *Freud, Psychoanalysis and Death*. Cambridge University Press. 2012. 313 p.
6. Morag T. The Challenges of the Great War to Freud's Psychoanalysis. *100 years of European Philosophy Since the Great War*. Cham: Springer, 2017. Pp. 119-139. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-50361-5_7 (дата звернення: 26.09.2023).
7. Gertz N. Blood/Lust: Freud and the Trauma of Killing in War. *Formations: The Graduate Center Journal of Social Research*. 2010. Vol. 1. № 1. Pp. 65-79.
8. Pavyn-Cuñillar D. Freud on war and violence: From disillusionment to hope, back and forth. *Psychotherapy and Politics International*. 2022. Vol. 20, № 4. Pp. 1-9. DOI: <https://doi.org/10.24135/ppi.v20i4.09> (дата звернення: 26.09.2023).

9. Dai Cui. An Analysis of Freud's View of War. *9th International Conference on Humanities and Social Science Research (ICHSSR 2023) Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 2023. Pp. 1344-1349.
10. Benvenuto, S. (2022). Freud, and the Enjoyment of War. *European Journal of Psychoanalysis*, Vol. 9. No. 2. URL: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/freud-and-the-enjoyment-of-war/>
11. Chetrit-Vatine V. Freud's Why War? Revisited. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 444-454. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2021.1884447> (дата звернення: 26.09.2023).
12. White K. The correspondence between Albert Einstein and Sigmund Freud in "Why War" and the socio-political perspective of Alfred Adler. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 480-494. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068775> (дата звернення: 26.09.2023).
13. Stoloff J.-C. Why war in the Age of the Anthropocene? The dialogue between Freud and Einstein and the question of peace. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 467-479. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068777> (дата звернення: 26.09.2023).
14. Volkan V. A look at Albert Einstein's question "why war?" with a focus on large-group psychology. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 455-466. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068774> (дата звернення: 26.09.2023).
15. Фройд З. Чому війна? «Психоаналіз», № 25 (1) 2023. С. 11-30.
16. Marcuse H. *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press. 1974. 304 p.
17. Freud S. Reflections on War and Death. Moffat & Yard. New York. 1918. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/35875/pg35875-images.html> (дата звернення: 26.09.2023).
18. Freud S. Why War? An exchange of letters between Freud and Einstein. URL: <https://www.transcend.org/tms/wp-content/uploads/2017/06/Why-War-Freud.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
19. Dubè, S., Santaguida, M., Ancil, D., Giaccari, L., & Lapiere, J. (2021). The Case for Space Sexology. *The Journal of Sex Research*. 2021. 60 (2), 165–176. <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.2012639> (дата звернення: 26.09.2023).
20. Parens H. *War Is Not Inevitable: On the Psychology of War and Aggression*. Lexington Books. 2014. 280 p.

Отримано 28.09.2023

Прийнято до друку 30.10.2023

FREUD AND WAR

Zubarev Oleksandr – PhD in sociology, Department of Sociology V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

The article examines the issues of war in the context of the life and work of Sigmund Freud in historical and sociological retrospect. Using a personal approach to the analysis of historical and sociological material, the author analyzes the impact of war on Z. Freud's life. It is noted that despite the difficult financial situation, the presence of Z. Freud's three sons at the front, the wartime was quite fruitful for him. It was at this time that the famous "Introductory Lectures on Psychoanalysis" were published, from which experts sometimes recommend starting acquaintance with this system. S. Freud's views on war and death, expressed in the essay "Reflections on War and Death", written six months after the start of the First World War, are analyzed in detail. In this work, the founder of psychoanalysis puts forward two theses: first, war leads to disillusionment with civilization; secondly, war leads to a change in our attitude towards death. War washes away the later cultural stratifications from civilized man and brings back to light the primitive man who lives in the depths of our unconscious. Special attention is paid to the correspondence between Z. Freud and A. Einstein, in which the problem of war is discussed. To A. Einstein's question "Is there any way of delivering mankind from the menace of war?" Z. Freud answers negatively. The resolution of conflicts with the help of force is inherent in all animals, including man, although in the process of civilization the role of intelligence in human conflicts has increased. The death instinct works in every person: it manifests itself internally when we unconsciously desire our own destruction, and externally when we desire the death of another. The transfer of destructive impulses to other people, the outside world is a way to preserve oneself, so it is impossible to completely overcome human aggressiveness. The article discusses works of Vamik D. Volkan and Viviane Chetrit-Vatine, who develop a psychoanalytic approach to war. In summary, the author claims that moral and political progress lags significantly behind technical and technological progress, which cannot but cause moral concern. All this forces us to look for new opportunities to prevent and resolve conflicts by non-military means.

Keywords: psychoanalysis, war, conflict, history of sociology, death instinct.

References:

1. Ruschenko, I. (ed.) (2017) *History of sociology: textbook*. Kharkiv: LLC "Planet-Print" [in Ukrainian]
2. Volobuyeva, S. (2019) Freud, Sigmund. *Great Ukrainian encyclopedia*. Available at: <https://vue.gov.ua/Фройд, Зигмунд> (Last accessed: 26.09.2023) [in Ukrainian].
3. Gillam, S. (2011) Sigmund Freud: famous neurologist. ABDO Publishing Company.
4. Zaretsky, E. (2015) *Political Freud: A History*. New York. Columbia University Press.
5. Razinsky, L. (2012) *Freud, Psychoanalysis and Death*. Cambridge University Press.

6. Morag, T. (2017) 'The Challenges of the Great War to Freud's Psychoanalysis', in Sharpe, M., Jeffs, R. and Reynolds, J. (eds) *100 Years of European Philosophy Since the Great War*. Cham: Springer, pp. 119-139. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-50361-5_7 (Last accessed: 26.09.2023).
7. Gertz, N. (2010) 'Blood/Lust: Freud and the Trauma of Killing in War', *Formations: The Graduate Center Journal of Social Research*, 1(1), pp. 65-79.
8. Pavyn-Cuñillar, D. (2022) 'Freud on war and violence: From disillusionment to hope, back and forth', *Psychotherapy and Politics International*, 20(4), pp. 1-9 DOI: <https://doi.org/10.24135/ppi.v20i4.09> (Last accessed: 26.09.2023).
9. Dai, C. (2023) 'An Analysis of Freud's View of War', in Proceedings of the *9th International Conference on Humanities and Social Science Research (ICHSSR 2023)*. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, pp. 1344-1349.
10. Benvenuto, S. (2022) 'Freud, and the Enjoyment of War', *European Journal of Psychoanalysis*, 9(2). Available at: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/freud-and-the-enjoyment-of-war/> (Last accessed: 26.09.2023).
11. Chetrit-Vatine, V. (2022) 'Freud's Why War? Revisited', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, pp. 444-454. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2021.1884447> (Last accessed: 26.09.2023).
12. White, K. (2022) 'The correspondence between Albert Einstein and Sigmund Freud in "Why War" and the socio-political perspective of Alfred Adler', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, p. 480-494. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068775> (Last accessed: 26.09.2023).
13. Stoloff J.-C. (2022) 'Why war in the Age of the Anthropocene? The dialogue between Freud and Einstein and the question of peace', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, p. 467-479. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068777> (Last accessed: 26.09.2023).
14. Volkan, Vamik D (2022) 'A look at Albert Einstein's question "why war?" with a focus on large-group psychology', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, pp. 455-466. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068774> (Last accessed: 26.09.2023).
15. Freud, Z. (2023) Why war? 'Psychoanalysis', No. 25 (1), pp. 11-30 [in Ukrainian]
16. Marcuse, H. (1974) *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press. 304 p.
17. Freud, S. (1918) *Reflections on War and Death*. Moffat & Yard. New York. Available at: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/35875/pg35875-images.html> (Last accessed: 26.09.2023).
18. Freud, S. (1933) Why War? Available at: <https://www.transcend.org/tms/wp-content/uploads/2017/06/Why-War-Freud.pdf> (Last accessed: 26.09.2023).
19. Dubè, S., Santaguída, M., Anctil, D., Giaccari, L., & Lapierre, J. (2021) 'The Case for Space Sexology'. *The Journal of Sex Research*, 60(2), 165-176. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.2012639> (Last accessed: 26.09. 2023).
20. Parens, H. (2014) *War Is Not Inevitable: On the Psychology of War and Aggression*. Lexington Books.

Received 28.09.2023

Accepted 30.10.2023

УДК 316.728:394.2

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-02

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СВЯТА: САКРАЛЬНЕ, ЧАС, ПРАКТИКИ

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Нолбат Софія Вячеславівна – магістрантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: sofiia.nolbat@student.karazin.ua ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0005-3387-0568>

У статті розглядаються теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу свята з позицій класичних теорій ХХ століття. Акцентується увага на теоріях свята, присвячених природі та сутності свята, його поєднаності з феноменами сакрального, колективного, соціального. Підкреслюється, що ці теорії прослідковують прямий зв'язок між святом, «пропаленням» тканини соціального, «заповненням порожнечі» та іншими виявленими антропологами та соціологами феноменами. Зазначається, що в основу цих теорій покладені напрацювання таких видатних представників соціологічного, антропологічного та гуманітарного знання, як Ж. Батай та Р. Кайюа (Колеж соціології), Е. Дюркгейм та М. Бахтін з його теорією карнавалу. Особлива увага приділяється концептуальному аналізу діалектики єдності та боротьби індивідуального та колективного у святі. Виокремлюється та описується типологія функцій свята; надається авторська топологія свята та його видів; формулюється низка гіпотез для подальшого дослідження феноменів святковості. З огляду на діалектику сакрального та профанного в дослідженнях Еміля Дюркгейма, акцентується на просторових техніках концентрування сакрального; аналізується ідея «розриву» соціального, феномени трансформації проявів та епіфеноменальності свята в сучасних умовах, зокрема «розпорошення по повсякденності» свята як особливого часу-і-місця-для-всіх. Значна увага приділяється аналізу співвідношення ритуалів та свята у напрацюваннях перелічених вище дослідників. Пропонується авторська метафора каверн, які можуть бути як заповненими, так і порожніми, такими, в які можна «провалитися». Зазначається, що завдяки цій метафорі виникає можливість концептуалізувати та пояснити специфіку свят у постмодерному та індивідуалізованому світі. В теорематиці Колежу соціології концентрується увага на концепції надмірності та «економії свята», а також на проблематиці порядку та хаосу. Підкреслюється, що надмірність та розтратність ресурсів, часу та простору стає приводом для переосмислення не тільки архайчних практик святкування, але й сучасних маркетингових та сімейних практик. Формулюються висновки щодо обмежень проведеного дослідження; визначаються перспективи подальшого вивчення обраної проблематики.

Ключові слова: свято, колективне, індивідуальне, священне, сакральне, Е. Дюркгейм, Ж. Батай, Р. Кайюа, М. Бахтін, практики, час.

Для цитування: Голіков О. С., Нолбат С. В. Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження свята: сакральне, час, практики. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2023. Випуск 51. С. 17-28. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-02>

How to Cite: Golikov O., Nolbat S. (2023) 'Theoretical and Methodological Foundations of the Sociological Study of Holidays: The Sacred, Time, and Practices'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 51. pp. 17-28. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-02>

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасні трансформаційні процеси індивідуалізації, раціоналізації та комодифікації інтенсивно інтерв'юють у різні сфери суспільного життя, навіть у свята, які ми аналізуємо як «буття-на-кордоні-

соціального». При цьому загальні глибокі (тобто такі, що відбуваються в усіх вимірах, цілісно та поєднано) й глибинні (тобто такі, що відбуваються на глибині соціального та його структур) трансформації феноменальності святкового в Україні посилюються процесуальностями та наслідками напруженої соціально-політичної ситуації, воєнного стану, суспільних дискусій, (пере)осмислення власного історичного минулого тощо. Свята та їхній зміст, практики та дискурси постійно виявляються під впливом та постійним (не тільки символічним) насильством з боку публічних дискурсів, практик, (ре)інтерпретацій, публічних дискурсів, а останнім часом і законодавчих та активістських / акціоністських дій. На мікрорівні постійно активізуються та диференціюються дискурсивні практики обстоювання та атакування свят та святкувань у медіа та соціальних мережах. Святкування перетворюється на політичну маніфестацію, культурний хеппенінг, медіаподію, економічний розрахунок. Водночас практики власне святкувань також зазнають вимушених чи ініціативних змін у зв'язку з викликами останніх чотирьох років – ковідного (само)дистанціювання, розриву структур «знайомого світу», російської агресії проти України тощо. Усі ці процеси наразі актуалізують дослідження свят на онтологічному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Маємо зазначити, що ці явища не отримують свого докладного та змістовного осмислення як в українській, так і у світовій соціології. Навіть поверхневий огляд світового дослідницького дискурсу свідчить, що свята отримують лише свого традиційно-етнографічного опису [1], мистецтвознавчої перцепції [2] та історичного осмислення [3]. В українській соціології ми зустрічаємо погляд на свята в контексті менеджменту подій або структур та міфів суспільства споживання (наприклад, [4]), а також релігійного питання та практик [5-8]. Достатньо типовими для української соціології є лінійно-позитивістське відслідковування тенденцій сприйняття свят у суспільній думці (наприклад, [9]). Лише спорадично в сучасній соціології звертаються і до самої сутності свята, специфік його практик та речової матеріальності [10], однак такі спроби є випадковими та несистематичними. Це ускладнюється та посилюється процесами глобалізації та становлення «суспільства суспільств», на чому акцентували увагу соціологи протягом другої половини XX та початку XXI століття (див., наприклад, [11]), що й зумовлює ґносеологічний вимір актуальності обраної нами теми.

Формулювання мети статті

Підкреслимо, що наразі класичні напрацювання в галузі соціології свята, за нашими спостереженнями, знаходяться у навіпазуботому та суто ритуалізованому вживанні. Саме тому ми ставимо собі за **мету** концептуалізувати та операціоналізувати категорію свята на базі класичних соціологічних та антропологічних напрацювань Е. Дюркгейма, Ж. Батая, Р. Кайюа, М. Бахтіна з тим, щоб у подальшому здійснити синтез та на цій базі проаналізувати функції свят (здійснити функціональний аналіз) та виокремити їхні різновиди (здійснити типологічний аналіз).

Виклад основного матеріалу статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Класична традиція дослідження свята як такого, свята як самодостатнього феномену розпочинається з пізнього Еміля Дюркгейма, який, досліджуючи феномен колективних уявлень в «Елементарних формах релігійного життя: тотемічній системі в Австралії» (1912), неодноразово звертався до свят як до колективних реалій, які «виникають» внаслідок приєднання та долучення до маґії або встановлення божества, тобто контакту з сакральним.

Таке визначення є в чомусь тавтологічним, адже сакральне у Е. Дюркгейма є одним із родів соціальних речей, що виникає та практикується через розрізнення з іншим родом явищ, а саме з профанним: «Сакральне і профанне завжди і скрізь розглядаються людським розумом як два різні роди, як два світи, між якими немає нічого спільного» [12]. Вони одне одному протиставлені як трансцендентне – іманентному, ірраціональне – раціональному, і, як підкреслює Е. Дюркгейм особливо, як колективне протиставляється індивідуальному. Власне, для дослідника сакральне саме є синонімом колективного, і, відповідно, незвично та неможливо (на індивідуальному рівні) сильні емоції та пристрасті можуть виникати лише у взаємодії з іншими людьми: «Людина сама себе не впізнає, вона відчуває якусь зміну всередині себе – і внаслідок цього змінює середовище, яке її оточує» [12]. Інтерпретувати, практикувати, дискурсивувати, означувати, уречевлювати, комунікувати ці стани, контролювати та інституціоналізувати їх людині вдалося у складному процесі цивілізації, як би це назвав Н. Еліас [13], оформивши це у вигляді релігій.

І, як підказує нам сама семантика, однією з технік такого контролю, одним з продуктів орелігіювання людини стає встановлення свята: «По-перше, релігійне життя і профанне життя не можуть співіснувати в одному просторі. Щоб перше могло виникнути, необхідно підготувати для нього таке місце, з якого друге було б виключено» [12]. Саме тому споруджувалися для релігійних дій та потреб храми і капища, а пізніше точно так же споруджувалися площі і клуби для потреб громадських. Саме тому свято просторово зовсім інакше практикується, аніж повсякденне життя. Саме тому важливою частиною будь-якої підготовки до свята є трансформація та адаптація соціального простору, зокрема практики прикрашування, що мають видозмінити та модифікувати простір «до невпізнаності». Саме тому

«святково» сприймаються (та й приурочуються) різноманітні квести як способи реінтерпретації простору. «Зачаклований» простір сакрального та святкового вимагає їхньої концентрації, адже, на відміну від дисперсного, дифузного та невизначеного профанного, сакральне та святкове можуть існувати лише у вигляді «згущеному» та щільному.

Допомогти запобігти розчаклюванню та розсіюванню сакрального може не тільки обмеження у просторі: «Так само життя релігійне і життя профанне не можуть співіснувати на одному відрізку часу. Отже, необхідно відвести для перших певні дні або інші періоди часу, коли всі профанні справи будуть відкладені» [12]. Просторова відділеність є недостатньою: має бути ще й часова відділеність. Ось чому неможливими є щоденні святкові «походи до спеціально організованих святкових просторів», ось чому щезає відчуття святковості у випадку спроб таке культивувати і ось чому, наприклад, спеціальний «простір святкового» та «простір сакрального», який утримується постійно, є ознакою розкоші та статків: низький коефіцієнт корисної дії використання цього простору є саме однією з практик надмірності, гіперспоживання, надвитрат. У переважній більшості людей такі простори є або тимчасово організованими, або «позиченими», тобто «взятими в позику» у оточуючого суспільства та його ресурсності (неважливо, у вигляді соціальних структур чи у вигляді ринку, наприклад).

Концентрація сакрального досягається за рахунок того, що у звичному ході життя, орієнтованого на виживання та типові, звичні та неосмислювані, неproblemатичні та узвичаєні практики, утворюється розрив. «Таким чином з'явилися свята» [12], і саме таким чином свята є особливим і специфічним місцем-і-часом священного і сакрального.

При цьому свята можуть бути поодиноким випадком зустрічі із сакральним, або ж вони цілком можуть бути частиною культових дій та свідомості, тобто періодичного відновлення такого контакту [12]. Інакше кажучи, свята є або систематичним інтерфейсом доєднання до сакрального, або випадковим. У будь-якому випадку таке доєднання є необхідним. Наприклад, у ході співпереживання зустрічі із сакральним учасники свята та культу, експліцитно та імпліцитно в цьому ж співпереживанні та в цих же емоціях, тими ж діями та активністю (від)творюють також і власну єдність із групою, доєднаність до спільноти, причетність до події, залученість до структури чи вірність ідеї, латентною ж соціальною функцією тут є демаркування соціального часу та простору.

Але суспільні трансформації та становлення сучасних модусів суспільства змінюють якщо не природу, то, як мінімум, прояви та епіфеноменальність свята. Зокрема, свята стало «розпорошуватися повсякденністю» як особливий, специфічний, унікальний час-і-місце-для-всіх (а тим самим воно втратило свою унікальність та специфічність), його практики – розмиватися та деконцентровуватися, його речовість – все менше відділятися та розрізняватися з повсякденністю, чому посприяла інтенсифікація комунікацій, інтервенція маркетингу та реклами, гламуру та споживання, становлення «другої природи» та навіть «третьої природи» у вигляді символічних універсумів. Семіургія взагалі вимагає апеляції до свята, оскільки виграти змагання з самою реальністю семіосфера може саме в апеляції до забороненого або обмеженого в реальності.

У цих процесах відбулася трансформація особливого часу-і-місця на індивідуальне: «У розвинених суспільствах люди щодня проводять якийсь ритуал, звернений до богів, моляться чи приносять їм підношення» [12]. І якщо класик причиною цьому вбачав розвиток індивідуальних культів (у чому його б, скоріше за все, підтримав Т. Лукман [14]), то ми, маючи можливість спостерігати більш як століття по смерті класика, маємо зауважити, що такі «індивідуальні культи» не тільки постали в результаті виділення та вичленування з першопочаткової загальної єдності [15], але й видозмінили самі об'єкти культових практик, а відповідно, і природу культу. Наприклад, в «індивідуальних культах» обожаються, вивищуються, сакралізуються «другорядні сакральні істоти», які при цьому виявляються сакральні пов'язаними лише з окремою людиною, що повністю змінює ієрархію: тепер душа людини, її тотем, її предок-покровитель стають центром і фокусом культу, тоді як у колективних культах в центрі знаходяться першорядні: спільна, соціальна, колективна душа, загальний та соціалізований тотем або предок. Такими другорядними істотами можуть бути і «айдоли»¹ сучасного світу, і сюжети, і персонажі, і навіть цифрові предмети чи феномени.

Іншою особливістю є те, що індивідуальний культ відправляє свої ритуали та обряди окремішньо та самостійно, відділено та автономно від будь-якої групи, не дивлячись на те, що відправлення такого культу також є також регулярними, а також виконують функцію демаркування часу. Суттєво посприяв цьому розвиток сучасних технологій, які витворюють індивідуальні ілюзії та симулякри, акти сприйняття та (само)обману навіть ефективніше за колективні механізми вироблення таких у вигляді ритуалів.

Зауважимо, що, хоча іноді дослідники та послідовники Е. Дюркгейма стверджують, що ритуали є більш загальними, оскільки включають в себе і свята також [16], ми не доєднуємося до такої позиції.

¹ Айдол – поняття з сучасної масової культури, що означає в японській і корейській поп-культурі молоду (часто – підліткового віку) медіа-персону (співака, актора, модель тощо), ідеал і недосяжний предмет любові та відданого ставлення для шанувальників.

Класик, дійсно, згадує свята поруч із обрядами, але в жодному разі не як сурядні їм, не як тотожні чи рівнозначні. Обряди у нього – це «особливі способи дії, які народжуються лише всередині згуртованих груп і покликані створювати, підтримувати чи змінювати певні стани свідомості цих груп» [12]. Інакше кажучи, ритуали та обряди – це техніки витворення вищезазначених ілюзій та симуляцій, і саме свята є простором для цих дій, тобто того, що можна операціоналізувати як практики святкування. Свята в цьому сенсі не тільки є розривом у тканині соціального, але й порожнечами, які слід, можна і ймовірно заповнити колективністю як такою і, зокрема, спільною дією. Кавернами, які сами по собі не заповнюються, але в які можна «провалитися», що і відбувається, зауважимо в дужках, з тими, хто «відривається» від соціальної долученості. Ці каверни заповнюються діяльністю (виготовленою та згенерованою колективно у найтипівішому та найпростішому випадку) або ж бездіяльністю, і тут варто згадати обмеження на працю у святкові періоди [12], що, не дивлячись на всі процеси модернізації та розчакловування світу, збереглася й сьогодні. Зокрема, в іудаїзмі такий день, як субота (або шабат) (як і, зауважимо, неділя в християнстві) приписують своїм віруючим періодичну і свідому відмову від певних видів праці з тим, щоб цей день віддати і присвятити Богу. При цьому у християнстві цей припис, заборона та нормативність поширюється і стосується і великих свят (Великдень як найбільше з них, дванадесяті як свята першого ряду та навіть місцевошановані). І навіть поза релігією багато суспільств сучасного світу структурують світ та час, демаркують часові кордони днями колективної та спільної відмови або обмеження праці: це і державні вихідні дні, якщо вони припадають на кінець тижня (можна висунути гіпотезу, що це є наслідком клерикалізму) та під час деяких інших свят. Зауважимо, що соціологічно тут бездіяльність виявляється діяльністю: ця відмова *sui generis* виявляється, постає та практикується як колективна, спільнотна, демонстративна дія, а тим самим вона занурюється у сакральну. Але не варто здійснювати неправомірне узагальнення: далеко не завжди соціальна, спільнотна, колективна, єдина відмова «від» постає як сакральна відмова «для», на що нам вказує Р. Кайюа [17]. І саме з цим феноменом зіштовхуються діти сучасного суспільства споживання, які, будучи вирваними на моменти святкування із повсякденного життя (або виявивши себе в просторі святкування більш чи менш випадково), не знаходять собі звичних матеріалів та «речовин» для заповнення каверн, провалюються в них, відчуваючи жах падіння в пустому просторі.

Архаїчне свято при цьому, зауважимо, цілком могло б залишитися і продовжити функціонувати лише як сприятливе місце, час, хронотоп, що не перейшов би до статусу свята (як феномену спільного і сакрального), якби не відбулося «заповнення», «заростання» каверн спільністю (а це можуть бути і спільна праця, і практики, і творчість, і тілесна присутність, і спільні спогади, і колективні ритуали, і спільнотні обряди, і колективно інтерпретовані знаки та символіди). Звісно, ця ситуація в архаїчному суспільстві майже неможлива, оскільки занадто серйозним порушенням порядку всього світу виявляється відсутність (порушеність, зруйнованість) святкування в належний момент або період, причому це виявляється навіть порушенням циклу відтворення та (пере)виробництва не тільки суспільного порядку, але й самого порядку космогонії. Але розвиток та модернізація суспільств, раціоналізована фіксація та позасакральна інституціоналізація часу, відсторонення та відчуження свята від священного джерела, «приватизація» свята в домашніх годинниках та календарях, нарешті, його постійне загальне проживанням свята священне «розосереджується» та, як би сказав М. Вебер, навіть «розчакловується». Свято все менше має умовою фізичну співприсутність, і хронотопну – і специфічно часову – (спів)присутність, і співзадіяність у спільних практиках, і співдію та співпереживання в спільних обрядах. Виникає драматична колізія, в якій свято, зберігаючи соціально визначену порожнечу, що закріплюється та інституціоналізується у вихідних днях та специфічних будинках святилищ, при цьому позбавляється священного змісту та наповнення. По-перше, свято як мінімум частково втрачає здатність (де)маркування хронотопу як такого і часу зокрема, по-друге ж, свято втрачає функцію переоб'єднання на основі інтенсифікації суспільства та суспільних взаємодій, а отже, – втрачає функцію (пере)встановлення порядку соціального. Проте з інституційно-структурної точки зору воно залишається святом, чим користаються структури і міфи суспільства споживання, наприклад [18].

Таким чином, можна висунути гіпотезу, що розвиненість, «модернізованість», матеріальні статки суспільства певним чином (можливо, і негативно) скорельовані з «гучністю» та частотою, інтенсивністю та щільністю в суспільстві «інтенсифікуючих подій». З аналогічного приводу Г. Тард стверджував: «Якщо ми зважимо, з одного боку, щоденну та універсальну дію «люблячого натовпу», особливо ж «святкових натовпів», а з іншого – переमेжовану і місцеву дію «ненависницьких натовпів», то ... перші набагато більше сприяли витканню та скріпленню соціальних зв'язків, ніж другі – розриву місцями цієї тканини» [19, с. 289]. З цієї точки зору, «порожні» свята є саме проріхами у тканині соціального – звичного для людей індустріального та фабрикованого суспільства соціального, витканого повсякденними та професійними практиками, технічними комунікаціями та споживацькими актами, однак не кавернами свят. Початок ХХІ століття нам продемонстрував з усією переконливістю, що суспільний простір, сповнений та переповнений святами, що самі по собі «спустилися» та вихолостилися, виявляє себе під загрозою настання або й взагалі у вже актуальному стані реальної дезорганізації та практичного (символічного, дискурсивного, знаннєвого) розсіяння.

Отже, класична теорія Еміля Дюркгейма дарує нам для операціоналізації та концептуалізації свята такі аспекти:

- фіксована одиничність або повторюваність свята;
- пов'язаність або незв'язаність свята з природними явищами, що маркують час (зміна сезонів, збирання врожаю, сонцестояння/рівнодність, виверження вулканів, сезонна міграція тварин тощо);
- наявність особливих місць для проведення свята;
- наявність особливого часу проведення свята (встановлені вихідні дні);
- запропоновані для свята колективні дії/бездіяльності;
- виконання розпоряджених дій / бездіяльностей, інституціоналізація порожнечі;
- способи проведення свята (самостійно або у групі);
- поширеність способу проведення свята;
- причини проведення свята (особисті, колективні);
- «соціальна каверна», призначена для конкретного свята, та її заповненість чи незаповненість.

Всі ці ознаки концептуалізують свято як специфічний «асоціальний соціальний факт», який є оформленим соціально як «розрив у тканині соціального», але все ж відсутністю такої тканини. Також, як і у випадку з проріхами на фізичній тканині, ми бачимо «оздоблення» та «оформлення» відсутності як наявності, небуття – як специфічного буття. Особливі практики передбачають відсутність тканини як тканину, а також оформлену відсутність. Саме таким оформленням відсутності як присутності і є сакральне.

Цей підхід багато в чому продовжували, відтворювали та підтримували учні та послідовники Е. Дюркгейма, представники Колежу соціології, зокрема Р. Кайюа та Ж. Батай.

Так, у Роже Кайюа свято є специфічним та унікальним місцем і часом, а якщо точніше, то не-місцем і не-часом, а тим самим – безладним, перевернутим, оберненим назад, інакше кажучи – не космосом, а хаосом. При цьому Р. Кайюа називає свято «тріумфом сакрального як такого» [17], при цьому окремо вказуючи, що таке положення та статус свята буває не завжди. Дюркгеймівська концептуалізація зберігається для Р. Кайюа в тому, що серед обов'язкових і необхідних умов онтології свята автор називає надмірність – те, що «розриває» звичну економінсть, розрахованість, конкретність, ритмічність соціального, споживчого, економічного, політичного. Саме завдяки надмірності на макрорівні свято на мікрорівні здійснює емоційну розрядку від неодмінною соціально детермінованої напруги, що з необхідністю накопичується через проживання людиною у повсякденності шумів, дотиків, рухів, здійснення практик споживання пиття і їжі. І якщо для Еміля Дюркгейма наслідки зазначеної розрядки є з очевидністю позитивними, то з боку Р. Кайюа та Ж. Батай ми спостерігаємо живу дискусію та заперечення.

Надмірність проявляється не тільки у матеріальності, вона проявляється і в станах, і в кількості людей. «Свято – це величезне скупчення збудженого, галасливого народу» [17], – пише Р. Кайюа, при цьому активно вказуючи на тілесність та (спів)присутність в необхідно обмеженому просторі великої кількості людей, а також на специфічний та збуджений стан їхніх інтерпсихічних та психічних феноменів. Для свята необхідною умовою є спільне просторове (спів)перебування, що до того ж не є обмеженим тривіальними та звичними заборонами. Розгул і блюзнірство, що поза святом часто-густо караються, усередині нього заохочувані та функціональні, адже вони дозволяють повернутися до первісного хаосу як джерела творчості, а ще ширше – як буття-взагалі. Тут варто зробити екскурс в бік Е. Фромма та нагадати, що така спільність під час свята виявляє себе як повернення до загальної та спільної безіндивідуальної єдності, а також як інфантілізація та занурення у дитинство. Але це вже більш психоаналітичний аспект проблематики, яку ми не розглядаємо в даній публікації.

Міфічний час має своєю характерологічною особливістю перманентне та періодичне, регулярне та закономірне повернення до загальнолюдського або власного минулого, тобто до витоків. Це є його константою та репризою, адже саме у циклі міфічний час відтворює себе, оновлює та «перезавантажується», говорячи сучасною мовою. У такому часовому циклі свято відіграє для Р. Кайюа фундаментальну роль, але є не маркером, як у Е. Дюркгейма, а новим початком часу і відмовою від попереднього старого: «Лише відроджуючись і знову занурюючись у цю завжди існуючу вічність як джерело молодості з його вічно живою водою, світ має шанс оновлюватися, знову набувати повноти життя і сили, що дозволить йому протистояти часу протягом нового циклу. У цьому полягає функція свята» [17]. У процесах індивідуалізації, модернізації суспільства, його «рочакловування» відбувається розгортання часу в лінію, в якому свято з необхідністю втрачає певну частину власних функцій, у тому числі і функцію «перезапуску» часу. Така методологічна модель додає важливі аспекти у розуміння сутності процесів, що відбуваються зі святом як на мікрорівні, так і на макрорівні.

Таким чином, свято утворює ін(ак)ший від повсякденного світ, що дозволяє учасникам свята, зануреним до нього, відчувати дещо комплексніше, більше, глибше, складніше, багатовимірніше за саму людину, а саме спільність з оточуючим середовищем, конкретніше – з іншими людьми. Ця спільність у вузькому та ректифікованому вигляді є нічим іншим, як долученням до сакрального. Власне кажучи,

«сліди» такого долучення відчуються в будь-якому суспільному акті, взаємоприсутності людей, спільному діянні та мисленні.

Але і в цьому долученні свято займає особливе місце: на відміну від позиції Е. Дюркгейма, для Р. Кайюа свято не є святом, якщо воно не є інтенсивно сакральним, тобто яскраво виражено колективним, таким, що репресує та витісняє індивідуальне (як профанне), примушує «забути» про все профанне та позасакральне. В такому випадку стає зрозумілою позиція Р. Кайюа, за якою обряди не відокремлюються від свята: адже тоді вони в нього вмонтовуються як техніка та тактика «підвищення» ущільнення, концентрації сакрального, інтенсивності, фокусування колективного. Саме ритуали дозволяють святу протистояти старінню та смерті, і саме в контексті ритуалів стає зрозумілим свято як не-час: воно протистоїть незворотності як основній властивості часу (не тільки в модерному розумінні, але й у сенсі біографічного часу людського життя).

Ще одним важливим аспектом ритуалу є те, що у процесі (та, зауважимо, на фізичний момент) святкування відбувається повернення учасників святкування та соціальних структур, в яких вони задіяні, у стан творчого за своєю потенцією, первозданного за моментом виникнення, але страшного за екзистенційною навантаженістю хаосу: «Все це служить лише для того, щоб поховати під брудом і зруйнувати минуле, яке віджило свій час і має поступитися місцем чистому світу, настання якого покликане забезпечити свято» [17]. Режими і порядки, заборони та правила саме таким чином з настанням свята з необхідністю втрачають свою силу, а правилом стає «все незвичайне» [17], правилом стає порушення правил та встановлення нових.

Саме через такий реасамбляж правил свято у Р. Кайюа – це не порожнеча, яку є можливість у людей довільно та абстрактно наповнити соціальністю та символічністю, практиками та смислами різної щільності та змістовності. Свято і є самим по суті своєю ущільненням та особливим «вузлом» соціального. Саме тому Р. Кайюа відмовляє у статусі свята святам модерну: він зазначає, що вони є куди менш інтенсивними, аніж архаїчні свята. Р. Кайюа навіть обмежує їхній статус свят та пропонує концепт канілку. «Справжніми» в його розумінні є свята, які мають своєю невід'ємною частиною часовий цикл, в якому відбувається «народження» та «вмирання» суспільства в омолоджену та оновлену, але все ж у все тому ж своєму та впізнаваному образі. А канікулам у модерному суспільстві з його атомізованістю, буржуазністю, сконцентрованістю на профанному та споживацькому властиві розсіювання індивідів у смислах, часі та просторі, поглиблена та холодна індивідуалізованість, відсутність спільних та об'єднуючих практик, деінтенсифікація символічного та соціального, – коротше кажучи, все те, що Е. Дюркгейм назвав би порожнім святом.

Дені де Ружмон, що також був учасником дискусій Колежу соціології, так пояснював природу та джерела появи та конституювання канікул: згідно з його концепцією, свята лише тоді отримують шанс з'явитися, коли свою інтенсивність та соціальну значущість втрачає фундаментальна для свята подія. Так, лицарські турніри лише після деконституювання та розчаклування свого смислу та значення трансформувалися на свята, вульгарно присвячені пам'яті про історичну значущість та велич лицарства [20, с. 273], тоді як в історичний момент своєї драматичної величі вони сприймалися та практикувалися як варіант справжньої битви, трагедії, випробування. Це вже пізньою романтизацією в літературі можна пояснити наше сприйняття лицарського турніру як свята.

Тобто, на відміну від свята-відтворення, свята-співпереживання, свята-вузлу у циклічному часі в космологічному масштабі, як пише Д. де Ружмон, у часі лінійному пропонується свято-спогад. Такий епістемологічний крок, пов'язаний зі втратою святом інтенсивності, не враховуються у напрацюваннях Р. Кайюа. Це позбавляє концепцію Р. Кайюа пластичності, властивої дюркгеймівському підходу, що заводить теорію до глухого куту: адже, за Р. Кайюа, «справжні свята» архаїчно виявляються екзистенційно несумісні з прогресом, розвитком, зміною. З модерну зворотний рух до циклу та міфу неможливий, а те, що вдається здійснити – а насправді імітувати – виявляється всього лише спектаклем [21]. Такий підхід, хоча і має колосальний потенціал критичності та рефлексивності, все ж загрожує пласким та одновимірним поглядом на свято, який буде вважати будь-який соціально-апологетичний погляд на свято (тобто такий, що відмовляється від іронічної розвінчувальної деконструкції) «замаскованим клерикалізмом». Хоча насправді Колеж соціології в ньому достатньо складно звинуватити, якщо вже в Е. Дюркгейма його набагато легше знайти.

Зазначені вище звинувачення виникають ще й тому, що підхід Р. Кайюа до свята як до точки інтенсивної соціальності передбачає дослідження емоцій, емоційної напруги та їхніх зовнішніх проявів (шум, рухи), масовості участі у святі, концентрованості або розсіяності у просторі та/або часі святкування, дистанції між учасниками святкування в одному місці, збереження чи порушення звичних ролей, відтворення чи порушення ієрархій, колективності святкування, ущільненості стосовно «звичайного соціального» інтеракцій – коротше кажучи, до всіх тих тем, які і в методологічному, і в концептуальному, і в категоріальному сенсах не були магістральними в соціології, а часто розглядалися не тільки як периферійні, але і як маргінальні чи артефактуальні.

Ще більш поглиблює цю маргінальність розгляду свята Жорж Батай, який у «Проклятій частині» споглядає свято в більш широкому контексті економіки, що природно для пізнішої та об'ємнішої, порівняно

зі «Святом» Р. Кайюа, роботи, а саме в концептуальному дизайні праці та розтрата. Наприклад, на матеріалі суспільства ацтеків він, використовуючи етнографічний та антропологічний матеріал, пише: «Винищення багатств займало не менше місце в їхніх думках, ніж виробництво багатств у наших. Вони дбали про жертвопринесення не менше, ніж ми про працю» [22, с. 132]. Підкреслимо тут цікаве та важливе поєднання практичного (виробництво, винищення, жертвопринесення, праця) та ментального (думки, дбати). Такий синтез різних аспектів соціального у дослідженні свята виявляється особливо результативним, оскільки дозволяє звернутися до часу та місця як одночасно прожитого та практикованого / здійсненого.

І місце, і час сакрального, відповідно, у дюркгеймівській традиції, Ж. Батай відносив до критеріальних ознак свята, але, на відміну від Р. Кайюа, він виділяв більшою мірою особливості місця: «Церква утворює в центрі села сакральне ядро, принаймні в тому сенсі, в якому профанна діяльність зупиняється біля церковної огорожі і може проникнути туди лише хитрістю» [23]. Тут ми бачимо, скоріше, зіммелівський, аніж дюркгеймівський, поворот, у тому числі в увазі до поєднання структурованості простору та соціальних практик осмислення, адже, за Ж. Батаєм, священні місця, окрім функції «огородження» в просторовому сенсі сакрального, ще й несуть специфічний смисл своєї безглуздості, протилежності до соціального осмислення (і в цьому сенсі батаєвське розуміння добре узгоджується з нашим розумінням свята як «пропалини» в тканині соціального). Потребуючи гігантських та часто невинувачуваних інакше витрат колективних ресурсів і сумісної праці, свята залишаються і продовжують функціонувати як прагматично та утилітаристські ірраціональні: «З погляду користі, піраміда є пам'ятник помилок; побудувати її – це все одно, що викопати величезну яму, а потім закопати її і затрамбувати землю» [22, с. 181]. Але саме у «безглуздох» нібито та не потрібних чисто функціонально будівлях проявляється, практикується та живе колективна свобода дії «як забажається», дії «на власний розсуд», дії незважаючи на формально-раціональну та квантифіковану корисність², тобто свобода діяти за межами соціальної та природної детермінованості та обмеженості. В такій оптиці релігія виявляється тим, що легітимізує для суспільства свободу використання надлишкових багатств та благ – «...використовувати, а вірніше, знищувати (принаймні, знищувати їхню корисну цінність)» [22, с. 182]. Не дивно, що й свято *sui generis*, тобто як таке, неважливо, у вигляді потлачу, пожертвування, жертви чи бенкету, – таке свято екзистенційно та практично спрямоване на дефункціоналізацію та навіть винищення умовно «зайвих» цінностей. Демонстративне знищення блага відрізняється від споживацького його знищення чи статусного знищення (штибу спалення банкнот для відеозапису) тим, що воно здійснюється колективно, у «спільному забутті», без не тільки поточної утилітарної мети, але й стратегічного прагматичного розрахунку, яким може бути, наприклад, суспільна увага для блогера.

Отже, розтрата є сутнісною властивістю свята, що «пропаляється» в щільній та прагматично сфабрикованій тканині соціального «діру», причому притаманна свята розтрата за Ж. Батаєм аналогічна такій у Р. Кайюа. «Молодильні» здатності, здібності та можливості надмірності та в максимальному випадку розтрата метафоризуються обома дослідниками як повернення до стану першоствореного хаосності, тобто хаосу чи/та єдності. «Пропалити тканину, щоб виткати її заново» – таким могло би бути гасло обох дослідників. Однак при цьому Ж. Батай порівняно з Р. Кайюа йде ще далі: зокрема, він намагається концептуалізувати, як в практиках надмірного розтрачування в межах архаїчного святкування здійснюється реконструкція та деструкція внаслідок зустрічі з відчуженням. Інакше кажучи, «пропалина» виявляється лише пропалиною в інституціоналізованому, «формалізованому» (за Г. Зіммелем), холодному, відчуженому від людини світі, а цьому світу речей і уречевлених стосунків протистоїть «справжній» світ людських взаємин: «Взагалі, світ речей переживається як світ занепалий. Він спричиняє і відчуження того, хто його створив. Такий фундаментальний принцип: підпорядковувати означає не просто видозмінювати підпорядкований елемент, а й видозмінюватися самому» [23, с. 67]. І саме протистояння відчуженню здійснюється та відбувається в межах та практик архаїчних свят, і особливо інтенсивно – в діях та залученні до жертвопринишень. І саме боротьбою з відчуженням, за Ж. Батаєм, можна пояснювати елімінацію надмірного та розтрату зайвого. Ця боротьба була, звісно, приреченою на поразку самою логікою розвитку суспільства: архаїчне свято з поступовим наростанням відчуження у цій боротьбі все ж «програє», і тим самим саме свято підкорилося логіці відчуження і перетворилося на частину товарного обміну. На зміну обміну дарами прийшов обмін подарунками – прагматичний, прорахований, квантифікований, бухгалтеризований, раціоналізований, підпорядкований практикам та потребам повсякденності, заздалегідь прояснений, позбавлений неочікуваності, експромтності, стихійності.

Свято в інтерпретації Ж. Батая, як і у концепції Р. Кайюа, також є органічною цілісністю та єдністю з обрядом. Сучасність сповнена не-святами, і саме тому народжується феномен тотальної системи³:

² Зауважимо, що Ж. Батай через біографічні особливості ще не міг взяти до уваги навмисне створення пам'яток з прагматичною метою – наприклад, залучення туристів.

³ Зауважимо в дужках, що саме карнавал він вважав засобом боротьби проти тоталітаризму, і тут він цікаво зближується з А. Грамші та його експлікацією в дитячій книзі італійського комуніста Джанні Родарі «Пригоди Джельсоміно». Однак цей

спричинене індивідуалізмом «розсіювання», дисперсія, дифундування суспільства діалектично породжує мілітаризацію як засіб солідаризації та згуртування (приклад цього якраз в період творчості французьких мислителів можна було побачити у функціонуванні Третього Рейху), а отже, і тоталітарні настанови не тільки в об'єктивному світі, але й у суб'єктивності людей, їхніх думках та практиках.

У такому погляді свято та сакральність отримують зовсім іншої соціальної ролі та змісту: актуалізоване та практиковане, переживане та «живе» сакральне може поставати як альтернатива холодному та відчуженому тоталітаризму, а карнавал як свято календарного оновлення може постати стратегією протистояння йому. Жорж Батай виділяв декілька головних властивостей карнавалу: рівність учасників, а саме перед абсолютном, тобто фактично перед життям та смертю (і це напряду ілюструвалося відомою практикою вибором карнавального короля серед учасників та подальшою стратою його), відкидання та спростування владних структур, систем та відносин, а також вже згадуване нами вище інфантильне «повернення в дитинство». За Ж. Батаєм, регулярно карнавалізуючись, суспільство отримує шанс об'єднуватись і оновлюватись у самовираженні, а не у самовідмові [15]. З цим, нагадаємо, не погоджується Р. Кайюа, за яким свято-карнавал вже-вбудоване у вже-існуючий світопорядок, і декларативно-демонстративна «антипорядковість» карнавалу цьому не заважає: «Існує безліч суспільств, у яких періодична страта короля становить частину звичайної гри інститутів і входить у їхнє нормальне функціонування під знаком омолодження чи спокути» [24, с. 354]. Цей парадоксальний феномен карнавалу-на-службі-тотальності, схоплений Р. Кайюа, заслуговує на особливу увагу, і в цьому контексті варто звернутися до напрацювань М. Бахтіна.

Ж. Батай дозволяє нам вимірювати обсяг і зміст споживаного та виробленого (неважливо, речі це чи абстракції), витратність практик та простору, (ір)раціональність споживання, градацію «дар – подарунок – раціональний обмін», відчуженість ставлення до свята з боку святкуючих.

Але політичні аспекти свята розкривається для нас саме з точки зору М. Бахтіна. Не тільки цим, звісно, нам цікавий цей підхід, адже, на відміну від вже проаналізованих нами авторів, М. Бахтін не зазнав впливу Е. Дюркгейма. Він не займався саме осмисленням святкового та свята цілеспрямовано, а звертався до специфічної емпіричної бази (історичних та літературних джерел та свідчень про Європу Середньовіччя), зокрема до карнавальної культури як специфічного феномену, причому карнавально «перевертає» ієрархію порівняно з Ж. Батаєм. Якщо для останнього карнавал є гносеологічно «підпорядкованим» святу, то у випадку М. Бахтіна ми бачимо строго протилежне.

Свято в концепції М. Бахтіна постає як первинна культурна форма, яку неможливо редукувати та звести до функції лише тільки біологічного та фізіологічного відпочинку або ж суто економічної необхідності (наприклад, до розтрати). В такому погляді свято є перш за зустріччю і контактом з абсолютним та ідеальним – тим, що послідовники Е. Дюркгейма концептуалізували б як священне. «Щоб вони (моменти відпочинку) стали святковими, до них має приєднатися щось із іншої сфери буття, зі сфери духовно-ідеологічної. Вони повинні отримати санкцію не зі світу засобів і необхідних умов, а зі світу найвищих цілей існування, тобто зі світу ідеалів» [25, с. 14]. Отже, не відзначені ідеальним «свята» не є святами, а лише вихідними днями. Це ідеальне трансформує не тільки людські сприйняття та думки, але й деформує хронотоп. «Свято завжди має суттєве відношення до часу. В основі його завжди лежить певна та конкретна концепція природного (космічного), біологічного та історичного часу. У цьому святкуванні на всіх етапах свого історичного поступу пов'язані з кризовими, переломними моментами у житті природи, нашого суспільства та людини. Моменти смерті та відродження, зміни та оновлення завжди були провідними у святковому світовідчутті. Саме ці моменти – у конкретних формах певних свят – і створювали специфічну святковість свята» [Ibid.]. Розриви у повсякденності створюють напругу, що є необхідною для фабрикування та (від)творення святковості, і при цьому підпадають під соціальний та колективний контроль за допомогою свят. Ось у чому полягає перш за все функціональність свята взагалі та карнавалу, зокрема. Локалізований, тимчасовий, безпечний, «конвенційний», обмежений хаос – ось чим є описуваний М. Бахтіном карнавал.

Але найбільше М. Бахтін цікавить мікрорівень аналізу свята, а саме співвідношення в ньому сміхового та серйозного. Саме це співвідношення дозволяє виділити народні (сміхові) та офіційні (серйозні), де другим є властивими чіткість ролей, пафос, непорушність ієрархій, обмеженість у просторі та закріпленість у часі, тоді як другим – протилежність цих якостей.

Помітимо, що при цьому М. Бахтін, не будучи дюркгейміанцем, нетривіально аплікує дюркгейміанську позицію «подвійного сакрального» («високого» та «низького» сакрального), але експлікує її у «подвійній природі розривів повсякденності». Офіційне свято, що претендує на «високе сакральне», протистоїть «народному святу», що витісняється в «низьке сакральне», але при цьому обидва вони так чи інакше доєднують монаду до соціальності та колективності.

Наприклад, в середньовічній Європі офіційними або офіціалізованими були феодально-державні свята та свята християнської (перш за все католицької) церкви. Проте «майже кожне церковне свято мало свій, також освячений традицією, народно-майданний сміховий бік» [25, с. 9]. Це свідчить не тільки про «витіснення» народного в «сакральний низ», але й про конкуренцію «низького народного» з «високим офіційним», причому навіть «на полі» останнього. Адже, будучи близькими за часом до офіціалізованого свята (як правило, будучи розташованим після нього) і, відповідно, з необхідністю пов'язаними з вже згаданим нами вище розривом повсякденності, народні свята були в усьому іншому для офіційних за властивостями та характеристиками повністю протилежними. Народні свята – це перевертання ієрархій, це постійні та демонстративні порушення правил, це нав'язлива присутність, бурхлива тілесність, надмірна наявність простору для і внаслідок вільного руху. Все те ж характеризує і час як властивість свята: обмеженість (нехай і локалізована у достатньо великому і помітному проміжку), часу та протяжності Різдваїної меси чергувалася з необмежено розгульними та розтратними в часовому сенсі (за Ж. Батаєм) тижневими гуляннями на Святки.

Свята, таким чином, перш за все маючи священний зміст (навіть якщо не звертатись до цього змісту з позиції «замаскованої клерикальності» Е. Дюркгейма), можуть фундаментально та радикально варіювати своїми функціями у межах навіть однієї події. Ось в якому сенсі карнавал (як і, зауважимо, будь-які інші свята) зовсім не руйнує пануючий та гегемонічний порядок: карнавал лише грайливо та кокетливо кидає порядку виклик, що імунізує та підтримує порядок, омолоджує, «знімає напругу» у пануючому суспільному порядку, насичує його змістом та смислом, причому без закріплення в суспільному світі: адже по завершенню карнавалу все обов'язково стає на свої місця (що і є, власне кажучи, смислом карнавалу), причому «з компенсацією», «з перебором», щоб у жодному разі не виникло й тіні думки екстраполювати карнавальні-святковий порядок у профанно-повсякденний. Недарма вшановані в римських Сатурналіях раби або аттекські бранці (які певний час могли дозволити собі жити як боги на землі) йшли на страту наприкінці свята. «Вихлестування» магматичної соціальності святковості для відновлення та оновлення порядку вимагало потім гіперкомпенсації.

І саме в цьому сенсі сміхове свято – це не аномалія, а явище суспільства, що нормально функціонує, причому таке, що апропріюється та вмонтовується в соціальне. Сміхове поетапно і послідовно витісняється серйозним, адже сатурналії колись були цілком офіційними святами, але при цьому вже в середньовічній Європі карнавали були виключно неофіційними святами, і навіть могли активно переслідуватись за волею церкви чи правителя. серйозне та сміхове, отже, постають як характеристики свят, що знаходяться в конфлікті: адже серйозне прагне настійливо та агресивно витіснити та перевершити сміхове, «зафіксувати» та здійснити його «закостеніння», оформити та упорядкувати, поставити під контроль та кодифікувати.

Отже, М. Бахтін підказує нам спрямувати дослідження свят на розрізнення в суспільстві серйозних і сміхових свят, на фіксацію очікуваності або стихійності, регламентованості чи нерегламентованості часу та місця, на аналіз визнання, невизнання чи заборони на свято на рівні як закону, так і громадської думки, збереження або порушення існуючих ролей та ієрархій, емоційне забарвлення свята та його тон.

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі

Сучасні теорії свята, сформовані в академічному дискурсі ХХ століття, пропонують два евристичні підходи до його концептуалізації, кожен з яких розкриває унікальні аспекти цього соціокультурного феномену. Перший підхід інтерпретує свято як хронологічно виокремлений простір, який виступає антитезою повсякденності – своєрідною семантичною порожнечою, що виникає в результаті тимчасового призупинення соціального порядку. Ця порожнеча може бути заповнена або залишена незайманою, наче розкрита рана в тканині суспільства, через яку потенційно може проникнути деструктивний хаос. Виникнення такої порожнечі обумовлене актом сакралізації – будь то спонтанне проявлення трансцендентного досвіду (містичного переживання, військової перемоги, циклічної події, критичної для колективного виживання, на кшталт початку жнив) або свідомою інженерією з боку владних інституцій, які прагнуть надати сакрального статусу певним явищам. Фіксація цієї порожнечі у соціальному полі відбувається через механізми легітимації, закріплені символами та ритуалами. При цьому тематичний відбиток свята, що виник разом із його зародженням, зберігається навіть у умовах докорінних змін його змістового наповнення. Тема, розглянута в комунікативному ключі (за Н. Луманом [11]), виступає семантичним ядром, навколо якого кристалізуються нові значення. Наприклад, 8 березня в різних історичних та культурних контекстах може актуалізувати ідеї гендерної рівності, жіночності, материнства або навіть жіночого домінування, проте його центральна тема – жінка як соціальна категорія – залишається незмінною. Свято, таким чином, нагадує річку, що змінює свої береги: воно може зберігати свою часову та просторову локалізацію (зокрема, час, оскільки свято більш тісно пов'язане з тимчасовими циклами, ніж із фізичним простором), але наповнюватися суперечливими функціями в залежності від соціальних трансформацій. Ці метаморфози, що нагадують мутації культурного коду, потребують окремого наукового аналізу.

Другий підхід розглядає свято не як статичну порожнечу, а як динамічний конгломерат специфічних смислів і практик. У цій парадигмі зміна його змістового наповнення не є модифікацією існуючого явища, а створенням нового феномену. Звертаючись до попереднього прикладу, День боротьби за права жінок і День

жіночності та материнства – це два різні свята, які, хоч і збігаються в календарі, мають різні ідеологічні траєкторії. Подібний методологічний інструментарій дозволяє досліджувати «грона» святкових традицій, аналізуючи їхні унікальні шляхи розвитку, що переплітаються, але залишаються автономними.

Крім того, цей підхід відкриває перспективи для вивчення «вимерлих» свят – тих, що були навмисно витіснені з колективної пам'яті, розчинилися в історичному забутті або зберегли лише формальні атрибути, втративши своє первинне значення. Такі феномени, наче археологічні артефакти, можуть розкрити багато про механізми соціальних трансформацій та боротьбу за символічний капітал. Обидва підходи, доповнюючи один одного, формують методологічний міст між теорією і практикою дослідження свят, пропонуючи науковцям широке поле для подальших інтерпретацій.

Наше дослідження дозволило виокремити типові функції свят. Зауважимо, що це відкриває важливі перспективи дослідження, адже надалі ми можемо досліджувати свята з точки зору їхньої (дис)функціональності, простежити «трансфер» функцій свят на інші соціальні явища, ре- чи деактуалізацію певних функцій.

Першою функцією свята і першопричиною його виникнення є розділення сакрального і профанного, тим самим локалізація народжених сакральним енергії та хаосу в часових та просторових межах «пропалини», забезпечення а) «мирної» повсякденності, орієнтованої на виживання, б) високої «концентрації» соціального, в) маркування часу та простору (пір року та доби, періодів життя людини, сім'ї та групи), г) демаркації центру та кордонів у просторі.

Другою функцією є ефект оновлення як результат концентрації соціального. В цьому оновленні відбувається позбавлення від нечистого і непотрібного, об'єднання роз'єднаних членів суспільства, народження нових спілок та взаємодій. Наявність об'єднаних причетних до свята і відокремлених від нього несвяткуючих служить формуванню «своїх» і «чужих», а також відповідних взаємин.

Третя функція – економічна: свято стимулює як товарне виробництво, так і споживання, а батаєвське надспоживання, розтрата виконує особливу функцію «пере(за)вантаження» економічної системи, що теж вартує особливого розгляду і з точки зору того, як це експлуатується маркетинговими стратегіями, і з точки зору соціально-психологічних наслідків цього антропологічного за своєю глибиною факту.

Четверта функція впливає саме з економічної, а також із розподілу ролей у святі. Це функція (пере)встановлення нового чи вже існуючого соціального порядку. Функціональним тут є зняття напруги у святі, що дозволяє уникнути руйнівних реакцій поза святом, а також актуалізація у святі спільних норм, цінностей та ідей.

Така типологія функцій свята (яка, звісно, не є повною, і за бажання можна було б виділити підфункції, а також ситуативні функції) дозволяють нам вибудувати топологію самого свята. Адже якщо свято (а особливо його встановлення, практикування та дискурсування) є актом реалізації та надбання символічної влади, якщо особливою владою є виключати (зі) свята, розмежовувати своїх та чужих включенням чи виключенням свята та зі свята, то топологія свята є набагато більш складною, аніж той плаский ландшафт, який, за усієї їхньої глибини, намагалися змалювати теоретики.

Базуючись на напрацюваннях представлених у статті дослідників, ми знаходимо такі осі топологізації свята:

- повторюване чи одноразове свято;
- фіксоване чи нефіксоване у часі та/чи просторі;
- індивідуальне чи колективне за причиною свята чи за способом святкування;
- інтенсивне чи розсіяне свято;
- сміхове чи серйозне свято;
- формалізоване чи неформалізоване у правових та інших офіційних встановленнях;
- святковане чи несвятковане масово;
- дозволене чи заборонене.

Надалі цей список може і має бути переглянутий та доповнений відповідно до результатів дослідження сучасних свят. Саме подальші дослідження цілої низки напрямів та перевірка цілого грона гіпотез, з нашої точки зору, є перспективами подальшого дослідження. Зокрема, ми зацікавлені у проясненні того, чи насправді, як це вислідковується з теоретико-методологічних настанов, індивідуалізація святкування пов'язана з підвищенням рівня добробуту людей; чи дійсно в (пост)модерному світі практики святкування більшою мірою спрямовані на споживання, ніж на (спів)виробництво; чи призводить формалізація та узаконення до відтворення у святкуванні владних ролей «народ — державний діяч» і «народ-влада»; чи здійснюється політизація дискурсів свята в сучасному світі і як саме це відбувається; які аспекти процесів ідеологізації свята; як все це пов'язано зі змінами структури популярності свят; чи дійсно практики святкування стають дедалі більш індивідуалізованими, чи відбувається зсув від великих груп святкуючих до малих. Все це вказує на те, що свято, яке досі досліджувалося як автономне явище в антропології та етнографії, наразі отримує зовсім інших тематизацій та актуалізацій.

Список літератури:

1. Guttman P. Christmas in America: A Photographic Celebration of the Holiday Season [2 ed.] Skyhorse, 2023. 163 p.
2. Rothman W. The Holiday in His Eye: Stanley Cavell's Vision of Film and Philosophy. State University of New York Press, 2021. 270 p.
3. Ingram J.P. Festive Enterprise: The Business of Drama in Medieval and Renaissance England. University of Notre Dame Press, 2021. 319 p.
4. Шинкаренко О. Інтегровані маркетингові комунікації в електоральному маркетингу. *Український соціологічний журнал*, 2015. № 1-2. С. 61-65.
5. Луців О. Ю. Особливості індивідуальної релігійності в контексті конфесійної приналежності в сучасному українському суспільстві. *Український соціум*. 2015. № 2. С. 7-16. <https://doi.org/10.15407/socium2015.02.007>
6. Бабенко Н. Б. Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у форми культурогенної життєдіяльності сучасної сім'ї. *Український соціум*. 2005. № 1. С. 72-82. <https://doi.org/10.15407/socium2005.01.072>
7. Зайцева-Чіпак Н. О. Особливості впливу релігійного чинника на базові підсистеми сучасного українського суспільства. *Український соціум*, 2011. № 3. С. 35-44. <https://doi.org/10.15407/socium2011.03.035>
8. Батаєва К. Михайло Драгоманов про наслідки порушення принципу розділення церкви та держави. *Український соціологічний журнал*. 2022. № 27. С. 23-32. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-27-03>
9. Бондар Т. В., Дмитрук Д. А., Новорічні настрої та очікування: моніторинг громадської думки населення України. *Український соціум*. 2017. № 4. С. 168-177. <https://doi.org/10.15407/socium2017.04.145>
10. Голіков О. С., Недопустиме як структура в соціальному знанні: емпіричний ескіз на прикладі сприйняття харків'ян. *Український соціум*. 2019. № 1. С. 40-61. <https://doi.org/10.15407/socium2019.01.040>
11. Luhmann N., Barrett R. Theory of Society, Volume 2. Stanford University Press, 2012. 472 p.
12. Durkheim É.; Cladis M.S.; Cosman C. The Elementary Forms of Religious Life. Oxford University Press. 2008. 416 p.
13. Costa A.O. Norbert Elias and Sigmund Freud: The Psychoanalytic Foundations of the Civilizing Process [1 ed.]. Routledge. 2023. 208 p.
14. Luckmann Th. The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society. Routledge, 2022. 141 p.
15. Fromm E. Escape from Freedom. Discus. Avon Books. 1965. 331 p.
16. Etzioni A. The Monochrome Society. Princeton University Press. 2021. 338 p.
17. Caillois R. Festival. In: Hollier D. (ed.). The College of Sociology. 1937-39 (Theory & History of Literature). University of Minnesota Press/ 1988. 490 p. Pp. 279-304.
18. Baudrillard J. The Consumer Society: Myths and Structures (Published in association with Theory, Culture & Society) [1 ed.]. Sage Publications Ltd. 1998. 174 p.
19. Tarde G., Lorenc Th. Monadology and Sociology. re.press, 2012. 102 p.
20. de Rougemont Denis. Love in the Western world. Princeton University Press. 1983. 392 p.
21. Debord G., Knabb K. Society of the Spectacle. Rebel Press. 2005. 120 p.
22. Bataille G., Hurley R. The Accursed Share: Volume 1: Consumption. Zone Books. 1988. 177 p.
23. Bataille G. Attraction and Repulsion II: Social Structure. In: Hollier D. (ed.). The College of Sociology, 1937-39 (Theory & History of Literature). University of Minnesota Press. 1988. 490 p. Pp. 113-125.
24. Hollier D. (ed.). The College of Sociology, 1937-39 (Theory & History of Literature). University of Minnesota Press. 1988. 490 p.
25. Bakhtin M.M. Rabelais and His World. Indiana University Press. 1984. 508 p.

Отримано 15.10.2023

Прийнято до друку 25.11.2023

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE SOCIOLOGICAL STUDY OF HOLIDAYS: THE SACRED, TIME, AND PRACTICES

Golikov Oleksandr – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Sociology, Faculty of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Nolbat Sofia – Master's student of Faculty of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: sofiia.nolbat@student.karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0009-0005-3387-0568>

The article examines the theoretical and methodological foundations of the sociological analysis of holidays from the perspective of classical 20th-century theories. Emphasis is placed on theories of holidays dedicated to their nature and essence, as well as their connection with phenomena of the sacred, the collective, and the social. It is underscored that these theories trace a direct link between holidays, the "burning through" of the social fabric, the "filling of the void," and other phenomena identified by anthropologists and sociologists. The article notes that these theories are based on the contributions of prominent figures in sociological, anthropological, and humanities scholarship, such as G. Bataille and R. Caillois (the College of Sociology), É. Durkheim, and M. Bakhtin with his theory of carnival. Special attention is given to the conceptual analysis of the dialectics of unity and struggle between the individual and the collective in holidays. A typology of holiday functions is identified and described; the author's own topology of holidays and their types is provided; and a

series of hypotheses for further research on festive phenomena are formulated. Considering the dialectic of the sacred and the profane in Émile Durkheim's studies, the article highlights spatial techniques for concentrating the sacred. It analyzes the idea of the "rupture" of the social, the phenomena of transformation in holiday manifestations, and their epiphenomenality under modern conditions—particularly the "dispersion into everyday life" of holidays as a special time-and-place-for-all. Significant attention is devoted to analyzing the relationship between rituals and holidays in the works of the aforementioned scholars. The author proposes the metaphor of caverns, which can be either filled or empty—spaces one can "fall into." It is noted that this metaphor enables the conceptualization and explanation of the specificity of holidays in a postmodern and individualized world. Within the theoretical framework of the College of Sociology, the focus is placed on the concept of excess and the "economy of the holiday," as well as the issues of order and chaos. It is emphasized that excess and the lavish expenditure of resources, time, and space prompt a reconsideration not only of archaic celebratory practices but also of contemporary marketing and semiurgic practices. The article formulates conclusions regarding the limitations of the conducted research and outlines prospects for further study of the chosen subject.

Keywords: holiday, collective, individual, sacred, holy, É. Durkheim, G. Bataille, R. Caillois, M. Bakhtin, practices, time.

References:

1. Guttman, P. (2023) Christmas in America: A Photographic Celebration of the Holiday Season [2 ed.] Skyhorse.
2. Rothman, W. (2021) The Holiday in His Eye: Stanley Cavell's Vision of Film and Philosophy. State University of New York Press.
3. Ingram, J. P. (2021) Festive Enterprise: The Business of Drama in Medieval and Renaissance England. University of Notre Dame Press.
4. Shynkarenko, O. (2015) Integrated marketing communications in electoral marketing. *Ukrainian Sociological Journal*, 1-2: 61-65 [in Ukrainian]
5. Lucsiv, O. (2015) 'Peculiarities of individual religiosity in the context of confessional affiliation in modern Ukrainian society'. *Ukrainian Society*. 2: 7-16 <https://doi.org/10.15407/socium2015.02.007> [in Ukrainian]
6. Babenko, N. (2005) 'Integration of family traditions, holidays and rituals into forms of cultural life of a modern family'. *Ukrainian Society*. 1: 72-82 <https://doi.org/10.15407/socium2005.01.072> [In Ukrainian]
7. Zaitseva-Chipak, N. (2011) 'Peculiarities of the influence of the religious factor on the basic subsystems of modern Ukrainian society'. *Ukrainian Society*, 3: 35-44 <https://doi.org/10.15407/socium2011.03.035> [in Ukrainian]
8. Bataeva, K. (2022) 'Mykhailo Drahomanov on the consequences of violating the principle of separation of church and state'. *Ukrainian Sociological Journal*, 27: 23-32 <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-27-03> [in Ukrainian]
9. Bondar T., Dmytruk D. (2017) 'New Year's mood and expectations: monitoring public opinion of the population of Ukraine'. *Ukrainian Society*. 4: 168-177 <https://doi.org/10.15407/socium2017.04.145> [in Ukrainian]
10. Golikov A. (2019) 'The unacceptable as a structure in social knowledge: an empirical sketch on the example of the perception of Kharkiv residents'. *Ukrainian Society*. 1: 40-61 <https://doi.org/10.15407/socium2019.01.040> [in Ukrainian]
11. Luhmann N., Barrett R. (2012) Theory of Society, Volume 2. Stanford University Press.
12. Durkheim É., Cladis M., Cosman C. (2008) The Elementary Forms of Religious Life. Oxford University Press, 2008.
13. Costa A.O. (2023) Norbert Elias and Sigmund Freud: The Psychoanalytic Foundations of the Civilizing Process [1 ed.]. Routledge.
14. Luckmann Th. (2022) The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society. Routledge.
15. Fromm E. (1965) Escape from Freedom. Discus. Avon Books.
16. Etzioni A. (2021). The Monochrome Society. Princeton University Press.
17. Caillois R. 'Festival' In: Hollier D. (ed.). (1988). *The College of Sociology, 1937-39* (Theory & History of Literature). University of Minnesota Press, pp. 279-304.
18. Baudrillard J. (1998) The Consumer Society: Myths and Structures [1 ed.]. Sage Publications Ltd.
19. Tarde G., Lorenc Th. (2012) Monadology and Sociology. re.press.
20. de Rougemont D. (1983) Love in the Western world. Princeton University Press.
21. Debord G., Knabb K. (2005) Society of the Spectacle. Rebel Press.
22. Bataille G., Hurley R. (1988) The Accursed Share: Volume 1: Consumption. Zone Books.
23. Bataille G. 'Attraction and Repulsion II: Social Structure' In: Hollier D. (ed.). (1988). *The College of Sociology, 1937-39* (Theory & History of Literature). University of Minnesota Press, pp. 113-125
24. Hollier D. (ed.). (1988) The College of Sociology, 1937-39 (Theory & History of Literature). University of Minnesota Press.
25. Bakhtin M.M. (1984) Rabelais and His World. Indiana University Press.

Received 15.10.2023

Accepted 25.11.2023

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-03

УДК 316.752-042.3:355.4(477-651.2:470-651.1)"2022/..."

ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ: НАПРЯМКИ, ЧИННИКИ, СУБ'ЄКТИ

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 61022, Харків, майдан Свободи, 4, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в.о. завідувачки кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 61022, Харків, майдан Свободи, 6, e-mail: sokuryanska@karazin.ua, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

У статті розглядаються можливі чинники, напрямки та суб'єкти ціннісної динаміки в умовах повоєнного українського суспільства. Наголошується на необхідності збереження ціннісної єдності населення України, актуалізованої під час повномасштабної фази російсько-української війни. Визначаються такі чинники ціннісних зрушень, як нові форми соціальної нерівності, зумовлені появою в Україні нових соціальних груп (внутрішньо переміщені особи, біженці; військовослужбовці, які боронили Україну в лавах ЗСУ та тероборони; українці, які перебували на тимчасово окупованій території; колаборанти та ін.); поява нових вразливих груп населення (інваліди російсько-української війни; громадяни, які втратили своє житло; діти, чий батьки загинули під час війни та ін.); демографічна криза, фізичне, психологічне та соціальне здоров'я громадян, їхнє економічне становище; прояви корупційних дій з боку представників державної та місцевої влади тощо. Підкреслюється, що одним із головних суб'єктів ціннісних змін суспільної свідомості є українська молодь, аксіодискурс якої має досить виразну постматеріалістичну складову. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій українського населення, в тому числі молодіжної когорти, до та під час повномасштабного вторгнення рф в Україну. На основі результатів емпіричних досліджень вітчизняних соціологів доводиться, що всупереч деяким положенням теорії Р. Інглхарта, рівень постматеріалізму української молоді в умовах війни не тільки не знизився, а підвищився. Робиться висновок, що, незважаючи на це, у повоєнній Україні буде переважати ціннісний синдром «безпеки» (А. Ручка), тобто орієнтації на економічне та фізичне виживання.

Ключові слова: ціннісні зрушення, ціннісні синдроми, чинники, суб'єкти та напрямки ціннісних зрушень, матеріалізм/постматеріалізм, теорія Р. Інглхарта.

Для цитування: Бакіров В. С., Сокурянська Л. Г. Ціннісні зрушення у повоєнній Україні: напрямки, чинники, суб'єкти. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2023. Випуск 51. С. 29-37. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-03>

How to Cite: Bakirov, V., Sokurianska, L. (2023) 'Value Shifts in the Post-War Ukrainian Society: Directions, Factors, Subjects'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods (51) pp. 29-37. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-03>

Постановка проблеми та актуальність статті. Серед проблем, які постануть перед українським суспільством після Перемоги нашої країни над російськими загарбниками, чи не найважливішою буде проблема збереження тієї ціннісної єдності, якої досягли українці саме під час повномасштабного вторгнення рф на українську територію. Наші дослідницькі питання полягають у тому, щоб спрогнозувати, наскільки усталеною може бути ця єдність; навколо яких цінностей будуть об'єднуватися українці; які

чинники будуть зумовлювати подальші ціннісні зрушення у повоєнній Україні; в якому напрямку будуть відбуватися ці зрушення; хто буде їхніми головними суб'єктами.

Пошук відповідей на ці питання є надзвичайно важливим завданням вітчизняної соціології, оскільки це, в тому числі, сприятиме вирішенню таких актуалізованих війною суспільних проблем, як *нові форми соціальної нерівності*, зумовлені, зокрема, ставленням пересічних українців та, головнo, можновладців до соціального та правового статусу нових груп нашого суспільства. Йдеться про такі групи, як внутрішньо переміщені особи (ВПО); біженці за кордон, які повернуться на Батьківщину, та ті, хто навіть після Перемоги України залишиться за кордоном, маючи українське громадянство; українці, які протягом усієї війни перебували в місцях свого постійного проживання на підконтрольній Україні території; ті, хто був на тимчасово окупованій території; ті, хто зі зброєю в руках захищав свою країну, перебуваючи у лавах ЗСУ, тероборони; ті, хто здійснював активну волонтерську діяльність; ті, хто був ухилинтом; ті, хто перебував у районах, наближених до зони бойових дій, та ті, хто був у відносно безпечних регіонах України; латентні колаборанти, тобто ті, хто не демонстрував свою прихильність до «руського міру», але насправді був і залишився його прибічником, та активні колаборанти, ті, хто допомагав ворогу знищувати мирних українців і життєво важливі об'єкти інфраструктури, та ін.

Говорячи про нові форми соціальної нерівності, маємо, в тому числі, акцентувати увагу на можливій появі такої із них, як *освітня нерівність*, спровокована різним форматом навчання (офлайн/онлайн) сучасної української молоді, яка перебуває у прифронтових (де навчання є виключно дистанційним) та відносно безпечних регіонах нашої країни (де освітній процес здійснюється переважно в офлайн-режимі). Численні соціологічні дослідження, проведені в Україні як під час пандемії COVID-19, так і під час російсько-української війни, в тому числі її активної фази, засвідчили більш низький рівень якості дистанційної освіти у порівнянні з якістю освітніх послуг в умовах офлайн-навчання (див., напр.: [1-6]).

Перелічені вище форми соціальної нерівності, на нашу думку, можуть стати досить потужними чинниками ціннісних зрушень у повоєнній Україні.

Ще однією проблемою українського суспільства після його Перемоги над рашистами буде *поява нових, досить численних вразливих груп населення*, які потребуватимуть серйозної державної допомоги (інваліди російсько-української війни; громадяни, які втратили своє житло; діти, чиї батьки загинули під час війни (на фронті чи в результаті рашистських атак на цивільне населення); люди похилого віку, рідні яких загинули або, перебуваючи за кордоном, не допомагають своїм близьким, та ін.). У цьому контексті варто згадати *феномен розділених родин* (як у фізичному, так і у ціннісному сенсі), який також може стати загрозою ціннісній єдності українських громадян.

Звичайно, перед нашим суспільством постануть надзвичайно складні проблеми, пов'язані з *необхідністю відбудови зруйнованих росіянами міст, селищ та сіл*, їхньої інфраструктури; з *відновленням економіки країни*, в тому числі з необхідністю суттєвого зростання оборонної промисловості (адже навряд чи наш північний сусід у найближчому та більш віддаленому майбутньому позбавиться своїх загарбницьких імперських амбіцій). Це також потребуватиме ціннісної єдності українців, їхньої солідарної позиції у вирішенні цієї проблеми. Завадою на шляху відбудови України може стати *неповернення на Батьківщину певної частини біженців*, перш за все молодих людей, які наразі перебувають за кордоном, що, безперечно, позначиться на людському капіталі нашої країни.

Водночас можна прогнозувати, що значно більш виразними будуть старі проблеми українського суспільства: *демографічна криза*, зумовлена, зокрема, зазначеною вище причиною; *фізичне, психологічне та соціальне здоров'я громадян*, їхнє економічне становище; *прояви корупційних дій* з боку представників державної та місцевої влади; *інтелектуальна деградація суспільства*, актуалізована ще у 90-ті роки минулого століття завдяки так званому «відтоку мізків», а після повномасштабного вторгнення РФ в Україну зовнішньою міграцією молоді, яка змогла продовжити своє навчання у закордонних університетах/коледжах чи вступити до них.

Всі ці нові та старі проблеми українського суспільства, безперечно, впливатимуть на ціннісну свідомість українців у повоєнні часи.

Отже, онтологічний аспект проблемної ситуації, що зумовлює *актуальність* нашої публікації, полягає у можливому протиріччі між вірогідним (оскільки йдеться про повоєнну Україну) та бажаним станом ціннісної свідомості громадян нашої країни після її Перемоги над російськими агресорами. Що стосується гносеологічного аспекту проблемної ситуації, то він полягає у протиріччі між нашим знанням про можливі негативні соціокультурні, зокрема ціннісні, наслідки російсько-української війни та незнанням того, як подолати чи хоча б мінімізувати ці наслідки.

З огляду на зазначене вище, *метою* даної статті є визначення можливих зрушень у царині ціннісних преференцій населення повоєнної України, зокрема можливих напрямків, чинників та суб'єктів цих процесів, задля пошуку шляхів подолання/мінімізації ймовірного послаблення ціннісної єдності українців у контексті вирішення проблем відбудови нашої країни.

Аналіз наявних публікацій та досліджень з обраної проблематики. Здійснений нами огляд аксіологічної тематики у світовій та вітчизняній соціології, філософії, соціальній психології, культурології,

соціальній антропології тощо засвідчив, що соціогуманітарне знання в його історичному та актуальному контекстах визначає ціннісну детермінацію людської діяльності, всієї системи соціальної взаємодії чи не найважливішою причиною соціальної організації, суспільної цілісності та згуртованості. Саме це, на нашу думку, пояснює невщухаючий протягом багатьох десятиліть інтерес науковців до аналізу цінностей та ціннісних орієнтацій, їхньої трансформації, зумовлює нові і нові звернення дослідників до аксіологічної проблематики.

Важко та, мабуть, просто неможливо в межах однієї публікації згадати всіх представників тих чи інших галузей соціогуманітарного знання, які зробили свій внесок у дослідження ціннісної детермінації функціонування соціуму. Ми обмежимося лише коротким переліком персоналій філософії та соціології, зусиллями яких формувався аксіодискурс цих наук, зокрема здійснювався аналіз сутності та наслідків тих зрушень, які відбувалися у світі людських цінностей.

Західний філософський та соціологічний дискурс у його ретроспекції та актуальних контекстах представлений у напрацюваннях таких всесвітньо відомих дослідників, як Р. Лотце, Ф. Brentano, А. Мейнонг, К. Еренфельс, Р. Перрі, Е. Гуссерль, М. Шелер, М. Рокіч, Г. Клооскі, Дж. Дьюї, К. Льюїс, А.Шюц, Н. Решер, П. Тіллх, М. Вебер, Е. Дюркгайм, У. Томас, Ф. Знанецький, Ф. Адлер, К. Клакхон, Т. Парсонс, Р. Інглхарт, Д. Пантх, Н. Генон, Е. Андерсен, Н. Смелзер, Т. Лукман, Л. Вітгенштейн та ін.

Аналіз ціннісної проблематики у творчості зазначених вище та багатьох інших персоналій філософської та соціологічної думки минулого та сучасності свідчить про їхнє глибоке проникнення в сутність змін, які відбувалися та відбуваються у ціннісній свідомості в її індивідуальному, локальному та глобальному вимірах. Зростаючий інтерес соціальних дослідників до «таємничого світу цінностей» (Г. Ріккерт), на наш погляд, є не тільки важливим чинником розвитку соціогуманітарних наук, але й актуальною суспільною потребою, що детермінується соціокультурною трансформацією, тими кардинальними змінами глобального та регіонального соціального простору, свідками яких ми є. Адже визначити, куди рухається суспільство – в напрямку прогресивного розвитку чи в напрямку деградації, можливо, спостерігаючи зрушення в його культурних, зокрема ціннісних, характеристиках.

Серед українських соціологів, теоретичні та емпіричні напрацювання яких представляють ціннісний дискурс вітчизняної соціологічної думки другої половини ХХ – перших десятиліть ХХІ сторіччя, маємо перш за все назвати Олену Якубу, Вілена Чорноволенка, Володимира Осовського, Анатолія Ручку, Віктора Танчера, Наталію Паніну, Євгена Головаху, Наталію Черниш, Ольгу Балакіреву, Наталію Костенко, Ольгу Куценко, Людмилу Скокову та ін. (див., напр.: [7-16]). Певний внесок у дослідження аксіологічної проблематики зробили автори цієї публікації (див., напр.: [17-21]).

Ціннісні преференції українців були у фокусі уваги численних емпіричних соціологічних досліджень, здійснених вітчизняними науковцями у часи незалежності нашої держави, в тому числі під час повномасштабної російсько-української війни. Серед них перш за все маємо назвати дослідження, проведені в рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (див., напр.: [22;23]), «Світове дослідження цінностей (WVS)», до якого в середині 1990-х років приєдналася й Україна (див.: [24]), загальнонаціональні дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» (див., напр.: [25;26]), Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) (див., напр.: [27]) та ін. Результати деяких із цих досліджень складають емпіричну базу нашої статті.

Отже, ми маємо досить багатий матеріал для оцінки того стану ціннісної свідомості, з яким українське суспільство зустріло повномасштабну російську агресію, та як змінюється ціннісний дискурс українців безпосередньо в умовах війни. Проте в зазначених нами теоретичних та емпіричних розробках не прогноуються зміни, які, ймовірно, відбудуться в ціннісній свідомості українців у повоєнний час, що, зокрема, зумовлює *актуальність* даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету нашої статті, перш за все зазначимо, що ціннісний вимір суспільства в цілому, окремої соціальної групи та, головнo, особистості відповідає внутрішній логіці сучасного етапу розвитку соціологічної науки, зокрема гуманістичному напрямку у світовій та вітчизняній соціології. Плуралізація підходів до вивчення ціннісної динаміки в соціумі дозволяє більш повно та глибоко проаналізувати різноманітні чинники та механізми цієї динаміки, її спрямованість та наслідки. В межах даної статті ми звертаємось до одного із підходів до аналізу глобальних ціннісних зрушень, а саме до теорії відомого американського соціолога Рональда Інглхарта про загальний тренд від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, теорії, яку, на нашу думку, можна назвати соціологічною класикою. Саме цей підхід є теоретичною базою нашої статті.

На початку своїх дослідницьких пошуків Р. Інглхарт сформулював гіпотезу про те, що з мірою того, як суспільства проходять процеси економічного розвитку, індустріалізації та демократизації, відбувається трансформація матеріалістичних цінностей, тобто орієнтацій на економічне зростання, матеріальне благополуччя, боротьбу зі зростанням цін, забезпечення порядку в державі, боротьбу зі злочинністю тощо, а саме перехід до постматеріалістичних цінностей, до яких Р. Інглхарт відносив свободу слова, самореалізацію, якість життя, участь в управлінні соціальними процесами, гуманізацію міжособистісних відносин, приналежність до групи тощо, які поступово починають керувати поведінкою індивідів [28]. Ця

гіпотеза знайшла підтвердження, завдяки емпіричним дослідженням, які американський дослідник започаткував ще наприкінці 60-х років минулого століття, здійснюючи їх спочатку у найбільш економічно розвинутих країнах світу, а пізніше і в деяких пострадянських країнах, зокрема в Україні. Його дослідження були проведені у більш ніж 40 країнах, які представляли 70% населення світу [29].

У контексті нашої дослідницької розвідки ми акцентували на трьох концептах Р. Інглхарта. По-перше, на його ідеї про те, що перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей є не простою лінійною прогресією, а, скоріше, складною взаємодією соціально-економічних, культурних і поколінських факторів. При цьому ми фокусували особливу увагу на поколінських відмінностях ціннісної динаміки, зокрема на ціннісному дискурсі молоді. По-друге, на припущенні американського соціолога щодо послаблення постматеріалізму та повернення до матеріалістичних цінностей у тих чи інших екстремальних умовах, наприклад в умовах економічної кризи. З огляду на цю гіпотезу, ми намагалися з'ясувати, чи вплинула та як саме повномасштабна російсько-українська війна на ціннісні преференції молодих українців. Нарешті, по-третє, ми спиралися на думку Р. Інглхарта про те, що у суспільствах, які характеризуються недостатнім рівнем економічного розвитку, люди схильні надавати пріоритет таким цінностям, як економічна безпека та фізичне виживання, тобто задоволенню основних вітальних потреб. У таких суспільствах індивіди вважають матеріальні блага і накопичення багатства показником життєвого успіху та добробуту.

Аналіз даних, що складають емпіричну базу нашого дослідження, ми почнемо з результатів сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей (WVS)», які довели, що перед повномасштабною війною українці залишалися переважно у зоні матеріалістичних цінностей. Так, серед дорослого населення України тільки 5% були постматеріалістами, майже половина опитаних (49%) належала до змішаного типу, 46% – до матеріалістів. Для порівняння: у Швеції матеріалістів було 2,7%, у Німеччині, Данії і Фінляндії їх було менше 10%. За сегментом постматеріалістів Україна перед війною була позаду всіх країн ЄС (крім Болгарії, де він складає усього 1,4) [24]. У цьому немає нічого неочікуваного, адже, за Р. Інглхартом, постматеріалізм притаманний перш за все найбільш економічно розвинутим країнам, до яких Україна, на жаль, поки що не належить.

Ціннісна свідомість українців є більш матеріалістичною, більш орієнтованою на виживання, ніж на самореалізацію. Це зрозуміло, оскільки вся дорадянська, радянська і пострадянська історія не давала можливості задовольняти базові, екзистенційні потреби, тому цінності старших поколінь і навіть певної частини молодих генерацій формувалися відповідним чином.

Це підтверджується і результатами соціологічного моніторингу, який здійснюється Інститутом соціології НАН України з 1992 року. Спираючись на них, А. Ручка показав, що в усіх трьох декадах української незалежності ієрархію ціннісних синдромів очолюють вітальні цінності (синдром «Безпека»). Протягом 30 років цей синдром (орієнтації на фізичну та економічну безпеку) є незмінно домінуючим. Водночас він акцентував на тому, що, незважаючи на досить складні економічні і політичні умови досліджуваного періоду, які не сприяли повноцінній самореалізації українців, спостерігається статистично значуще зростання їхніх орієнтацій на самореалізаційні та політико-громадянські цінності (синдром «Самореалізація» та синдром «Демократія») (див. табл. 1). На думку дослідника, це, з одного боку, свідчить про актуалізацію феномену індивідуалізації в українському суспільстві, а з іншого – про накопичення потенціалу його солідаризації та згуртованості, особливо в умовах екстремальних ситуацій [10, с.76]. Останнє, а саме припущення А. Ручки щодо ціннісної єдності українців, їхнього консолідованого демократизму в надзвичайних обставинах, отримало підтвердження в ході численних емпіричних досліджень, здійснених вітчизняними соціологами під час повномасштабної російсько-української війни.

Таблиця 1/ Table 1

Варіативність ціннісних синдромів населення України (подекадний розподіл в агрегованих середньозважених балах за 1991–2020 рр.) (наводиться за [10, с.76]) / **Variability of value syndromes of the population of Ukraine** (decade-by-decade distribution in aggregate weighted average scores for 1991-2020) (data obtained from [10, p.76])

Ціннісні синдроми	1991–2000 рр. (I декада)	2001–2010 рр. (II декада)	2011–2020 рр. (III декада)
«Безпека» (вітальні цінності)	4,81	4,77	4,69
«Соціальний комфорт» (просоціальні цінності)	4,10	3,79	3,87
«Самореалізація» (самореалізаційні цінності)	3,85	4,0	3,98
«Демократія» (демократичні політико-громадянські цінності)	3,04	3,50	3,72

Дані, представлені в таблиці 1, – це узагальнююча характеристика, так би мовити, середня температура по лікарні. Важливо підкреслити *гетерогенність* ціннісної свідомості українського

суспільства. Домінуючі у головах людей цінності суттєво відрізнялися у різних вікових групах, у різних регіонах, у різних соціальних колах. Що стосується поколінських ціннісних відмінностей, то, як довели результати досліджень, здійснених, зокрема, за керівництва одного із авторів цієї статті, у ціннісному дискурсі української студентської молоді постматеріалістичні (або, як їх називав Р. Інглхарт у своїх більш пізніх роботах, постмодерністські) цінності були представлені досить вагомо: більш ніж кожний п'ятий з опитаних (22%) сповідував ці цінності протягом майже всіх років другої та третьої декади української незалежності (див.: [20]). У цьому контексті маємо зазначити, що свого часу критики теорії Р. Інглхарта стверджували, що відмінності у ціннісних орієнтаціях старшої і молодшої когорти є лише результатом так званого ефекту життєвого циклу, а не міжпоколінських змін; що емпіричні дослідження засвідчують зростання матеріалізму молодших когорти з мірою їхнього дорослішання. Не погоджуючись зі своїми критиками, американський науковець наполягав на тому, що ціннісні зрушення, будучи результатом численних соціальних змін, перш за все зумовлені таким довготерміновим чинником, як заміна одного покоління іншим. При цьому він сформулював дві гіпотези: гіпотезу дефіциту (або ціннісної значущості того, чого не вистачає) та гіпотезу соціалізації (або соціалізаційного лагу). Згідно з першим припущенням, індивідуальні пріоритети відображають соціально-економічні особливості певного середовища. Згідно з другим, головні цінності особистості відображають умови, що превалюють протягом так званих формативних років («до дорослості»). На користь своєї теорії Р. Інглхарт наводить дані здійснених за його керівництва емпіричних досліджень, які засвідчили більш високий рівень освіченості постматеріалістів. З огляду на це, Р. Інглхарт доходить висновку, що надзвичайно важливим чинником розвитку постматеріалізму є «когнітивна мобілізація» суспільства, тобто суттєве підвищення освіченості населення, в тому числі та перш за все молодого покоління [28; 29]. Ми акцентуємо на цих положеннях інглхартівської концепції, оскільки будемо спиратися на них у своєму подальшому аналізі обраної проблеми, а саме в межах аналізу ціннісних преференцій молоді, бо вважаємо, що сучасна українська молодь може (і має) бути одним із головних суб'єктів зрушень системи цінностей у повоєнній Україні.

Продовжуючи свій аналіз ціннісної свідомості українців до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни, зазначимо, що вікові відмінності існували не тільки в межах дихотомії «матеріалізм-постматеріалізм», але й в інших вимірах. Одним із таких вимірів є актуальний саме для України ціннісний вибір на користь або західної цивілізації, або на користь умовно «антизахідної» цивілізації, уособленням якої в Україні виступала реінкарнація Російської імперії та Радянського Союзу у вигляді путінський РФ. Після подій 2014 року українське суспільство однозначно обрало прозахідний цивілізаційний вектор. Маркером цього було ставлення людей до європейської та євроатлантичної інтеграції. Так, за результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» перед самим початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну (16-17 лютого 2022 року), вступ до ЄС підтримували 68% опитаних по масиву в цілому, вступ у НАТО – 62%. У цьому питанні також є вікові відмінності: чим молодші респонденти, тим більше вони підтримують прозахідний вектор. У віковій групі 18-34 роки підтримку вступу до ЄС висловили 73% опитаних, до НАТО – 66% [25].

Отже, ціннісна свідомість українців при всій її *гетерогенності* перед війною була переважно матеріалістичною і прозахідною. Вона, як засвідчували дослідження, достатньо повільно, але все ж таки рухалася у бік параметрів, необхідних для модернізації суспільства відповідно до європейських стандартів, до постматеріалістичних цінностей.

Російська агресія стала страшним випробуванням для нашої країни. Це величезна трагедія з масовими вбивствами мирного населення, руйнуванням цивільної інфраструктури, навчальних, медичних, культурних закладів, знищенням цілих населених пунктів, в тому числі стирання з обличчя землі цілих міст. Це мільйони людських трагедій, десятки тисяч загиблих, поранених і покалічених людей. Це масовий героїзм воїнів ЗСУ, територіальної оборони, волонтерів. Такого масштабу катаклізми не можуть не позначатися на світосприйнятті людей, їхньому психологічному самопочутті, їхніх цінностях. І вони наразі позначаються. Працюючи над цією статтею, ми, виходячи з теорії Р. Інглхарта, припустили, що в такій екстремальній ситуації, як війна, постматеріалізм українців, у тому числі молодих, має поступитися матеріалістичним цінностям. Щоб перевірити це припущення, ми звернулися до результатів дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», здійсненого аналітичним центром Sedos і дослідницькою агенцією Info Sapiens наприкінці 2022 - початку 2023 року. В межах цього дослідження були опитані українці віком 14-34 роки, які проживали на території, контрольованій Україною (2064 респонденти), та ті, хто виїхав за її межі після 24 лютого 2022 року (405 осіб) (див. докладніше про це дослідження: [30]). Звернувшись до результатів цього дослідження, ми перш за все проаналізували місце постматеріалістичних цінностей в ієрархії цінностей української молоді.

Дані, представлені в таблиці 2, свідчать про досить високе місце в ієрархії цінностей української молоді таких постматеріалістичних цінностей, як свобода і незалежність у своїх рішеннях та вчинках (4-те рангове місце), а також можливість реалізувати свій талант і здібності, тобто цінності самореалізації (5-те рангове місце). Зважаючи на те, що сім'я та здоров'я, як правило, посідають перші позиції в рейтингу

цінностей у всіх вікових, статевих тощо соціальних групах, то ці цінності (сім'я та здоров'я) ми можемо, так би мовити, «винести за дужки». Тоді зазначені вище цінності увійдуть у трійку найбільш значущих для української молоді цінностей. З огляду на це, ми припустили, що зростання їхньої значущості у 2022 році (у порівнянні з 2021 роком) певним чином суперечить положенню інглхартівської теорії щодо зниження рівня постматеріалізації ціннісних орієнтацій особистості через таку екстремальну ситуацію, як економічна криза. Наразі українське суспільство переживає не тільки економічну кризу, а й війну. Можливо, у випадку війни «спрацьовує» сформульований Р. Інглхартом принцип «ціннісної значущості того, чого не вистачає».

Підкреслимо, що для української молоді, яка наразі перебуває за кордоном, найважливішими (якщо «винести за дужки» цінності сім'ї та здоров'я), стають такі постматеріалістичні цінності, як свобода та незалежність у своїх рішеннях та вчинках (60% опитаних) та користь, принесена своїй країні (57%). В цілому молоді українці, які після повномасштабного вторгнення росії в Україну проживають за кордоном, дещо рідше орієнтуються на такі матеріалістичні цінності, як багатство та кар'єра. Мабуть, це можна пояснити більш високим рівнем задоволення їхніх матеріальних потреб за кордоном (див. табл. 2).

Таблиця 2 / Table 2

Розподіл відповідей на запитання «Чого найбільше ви хотіли б досягти в житті?» (% від опитаних у 2021 та 2022 роках) [30] / Distribution of responses to the question 'What would you most like to achieve in life?' (% of respondents in 2021 and 2022) [30]

Чого найбільше ви хотіли б досягти в житті?	2021	2022	2022
	Молодь в Україні		Молодь за кордоном
Сімейного щастя	63	71	69
Здоров'я	53	62	60
Зробити кар'єру	47	56	51
Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	28	52	60
Багатства	32	41	32
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	31	49	49
Стати кваліфікованим спеціалістом(-кою)	14	42	34
Принести користь своїй країні	6	37	57
Влади	6	4	3
Слави	3	4	4

Отже, в умовах війни українська молодь вище оцінює значущість практично всіх цінностей, представлених у таблиці 2, крім цінностей влади та слави. Найбільше вражає зростання значущості такої цінності, як можливість приносити користь своїй країні: з 6% у 2021 році до 37% у 2022 році, тобто більш ніж у 6 разів.

Висновки. Підводячи підсумки нашого аналізу обраної проблеми, підкреслимо, що після закінчення війни і нашої Перемоги з'явиться критична маса людей, з іншими ціннісними уявленнями, які будуть по-іншому ставитися до себе, до інших людей, до влади, до чиновників і політиків. Вже зараз результати соціологічних досліджень засвідчують, що ціннісна свідомість українців є *набагато більш гомогенною, що зникає багато регіональних та інших відмінностей*. Це стосується перш за все цивілізаційного виміру ціннісної свідомості. Немає сумнівів, що у повоєнній Україні набуде нового розвитку ціннісна консолідація її населення навколо європейського вибору.

Можна припустити, що зменшиться значущість патерналістських цінностей та настроїв (випробування війною, досвід самостійного виживання – це дієві ліки проти патерналізму).

Звідси логічно припустити, що підвищиться вимогливість до владних еліт, значно зросте цінність участі в управлінні державою і громадою. Хотілося б, щоб досвід війни виховав категоричну нетерпимість до корупції, зловживань владою, нехтувань правами простих людей. Проте є загроза зменшення цінності толерантності як такої, зростання радикальної нетерпимості до політичного інакомислення, інших культурних, конфесійних, етнічних позицій та ідентичностей.

Є вірогідність того, що зросте (і зросте суттєво) той ціннісний синдром, який А. Ручка позначив як «демократія» (державна незалежність України, її демократичний розвиток, свобода слова, демократичний контроль за діями влади, громадсько-політична активність, свобода підприємництва, верховенство права).

На нашу думку, війна зруйнує багато родинних, дружніх, сусідських стосунків, розірве тканину повсякденного людського спілкування. Відбудеться і вже зараз відбувається депривація спілкування, людських стосунків, людських мереж; відчуватиметься необхідність їхнього поновлення, відбудови. Тому набуде більшої ваги ціннісний синдром «соціального комфорту» (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні цінності, покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні цього поняття) у

взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо).

Але ми припускаємо, що безумовний пріоритет збережеться за ціннісним синдромом «безпеки». Якщо потреби у спілкуванні, у приналежності будуть актуалізовані, ще більшою мірою будуть актуалізовані фізіологічні потреби (аж до елементарних), потреби безпеки, стабільних умов життя. Не варто очікувати, що з закінченням війни актуалізуються високі духовні потреби, потреби самовдосконалення. У свідомості більшості людей, незалежно від віку, регіонів, рівня заможності/незаможності будуть переважати матеріалістичні цінності. Таких людей буде набагато більше, ніж половина, їхня кількість значно збільшиться за рахунок «змішаного типу» та, ймовірно, «постматеріалістів». Найважливішим чинником цього є війна: чим довше вона триватиме, тим більша частина українського населення буде сповідувати матеріалістичні цінності.

Тривалість російсько-української війни стане на заваді, з одного боку, поверненню на Батьківщину значної частини молодих українців, які наразі перебувають за кордоном, а з іншого – самореалізації молоді, яка не покинула Україну після повномасштабного вторгнення РФ на нашу територію. Ця ситуація є надзвичайно загрозливою, бо, як ми зазначали вище, саме українська молодь має стати одним із головних суб'єктів ціннісних перетворень у повоєнній Україні.

Загарбницька нелюдська війна РФ проти України приносить не лише жахливі втрати людських життів, руйнування інфраструктури, економіки. Вона ставить під загрозу здобутки українського суспільства в модернізації ціннісної свідомості, культури, духовного життя, що може уповільнити модернізацію країни та її відновлення. З огляду на це, свої подальші дослідження вітчизняні соціологи мають спрямовувати на визначення та аналіз можливих негативних наслідків війни з метою розробки програм і технологій відповідної протидії впливу цих наслідків на життя українського суспільства, зокрема на його ціннісну єдність.

Список використаної літератури:

1. Sokurianska L., Bataeva E., Bakirov V. Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices. *Ideology and Politics Journal*. 2019. № 2(13). С. 16-33. URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85089354352&partnerID=40&md5=09163438b7b28263fdc32018f2796da6> (дата звернення: 18.09.2023)
2. Sokuryanskaya L. G., Golikov A. S. Online education as a temptation: unobvious challenges. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021. Vol. 8. No. 12. S. 4-13. DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-131>.
3. Sokurianska L., Bataeva E., Golikov A. Social support for integration practices of Ukrainian veterans in higher education. *Український соціум*. 2021. № 2(77). С. 95-106. <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.095>
4. Сокурянська Л. Г. Онлайн-освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2021. Вип. 15. С. 4-18.
5. Borysov R., Sokuryanskaya L. Edukacja w nadzwyczajnej sytuacji: szanse, ograniczenia, ryzyko. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2023. № 10(16). С. 18-28.
6. Шкільна освіта в умовах війни: стан, можливості, обмеження: колективна монографія / Р. Борисов, О. Голіков, А. Крайнюков, А. Ніколаєвська, Л. Сокурянська / за ред. Л. Сокурянської. Харків: Управління освіти адміністрації Салтівського району Харківської міської ради, 2023. 168 с.
7. Оссовський В. Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності. *Філософська думка*. 1986. № 1. С. 48-56.
8. Паніна Н. В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і морально-психологічний стан за умов тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5-26.
9. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 117-124.
10. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991-2020 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7(20). С. 69-77.
11. Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності: колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. Вип. 8(22). С. 486-497.
12. Танчер В. Майдан як соціокультурний феномен і ціннісний конфлікт. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 4. С. 113-118.
13. Костенко Н. Ціннісні простори локального в соціологічній перспективі. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць*. Вип. 11(22). Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 79-88.
14. Скокова Л. Цінності в оптиці культуральної соціології оцінювання. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць*. Вип. 11(22). Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 89-102.
15. Черниш Н. Й., Борецька М. Ю. Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри. *Український соціум*. 2021. № 3(78). С. 34-53. DOI: <https://doi.org/10.15407/ukrsocium2021.03.034>

16. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. 2002. № 1. С. 21-32.
17. Бакіров В. С. Історичні форми ціннісної свідомості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2001. Вип. 12. С. 9-15; Вип. 13. С. 9-13.
18. Бакіров В. С., Ручка А. О. Соціологія цінностей сьогодні. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012 р., м. Київ / КНУ імені Тараса Шевченка; [під заг. ред. Судакова В. І., Куценко О. Д. та ін.]*. Київ: Логос, 2013. С. 5-17.
19. Бакіров В.С. Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1-2. С. 15-25.
20. Сокур'янська Л. Г. «Модернізація» та «постмодернізація» ціннісних орієнтацій студентства як фактор модернізації суспільства. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*. Вип. 18. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 421-427.
21. Сокур'янська Л. Г., Свід О. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності: назад до «матеріалізму»? *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2 (17-18). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, САУ. С. 135-139.
22. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності: збірник наукових праць*. Вип. 8(22). Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 620 с.
23. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 344 с.
24. Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen (eds.). 2022. World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile Version 4.0. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat
25. Соціологічна група «Рейтинг». Загальнонаціональне опитування «Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій» (6-17 лютого 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_vneshnepoliticheskikh_orientatsiy_16-17_fevralya_2022.html (дата звернення: 02.10.2023)
26. Соціологічна група «Рейтинг». Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 02.10.2023)
27. Київський міжнародний інститут соціології. Всеукраїнське дослідження «Міжетнічні упередження в Україні» (29 вересня-9 жовтня 2023). URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1> (дата звернення: 13.11.2023)
28. Inglehart R. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton (NJ) : Princeton University Press, 1990. 484 p.
29. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1997. 440 p.
30. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь в Україні. Київ: Міністерство молоді і спорту України. 2023. 74 с.

Отримано 09.10.2023

Прийнято до друку 13.11.2023

VALUE SHIFTS IN THE POST-WAR UKRAINIAN SOCIETY: DIRECTIONS FACTORS, SUBJECTS

Bakirov Vil – Doctor of Sociological Science, Full Professor, Professor of the Department of Applied Sociology Sociology and Social Communication, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sociological Science, Full Professor, Acting Head of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

The article focuses on possible factors, directions and subjects of value dynamics in the post-war Ukrainian society. It is emphasised that it is necessary to preserve the value cohesion of the Ukrainian population, which was actualised during the full-scale phase of the Russian-Ukrainian war. The factors of value shifts are identified, such as new forms of social inequality caused by the emergence of new social groups in Ukraine (internally displaced persons, refugees; military personnel who defended Ukraine in the Armed Forces and territorial defence; Ukrainians who were in the temporarily occupied territories; collaborators, etc.); the emergence of new vulnerable groups (disabled veterans of the Russian-Ukrainian war; citizens who lost their homes; children whose parents died during the war, etc.); the demographic crisis, physical, psychological and social health of citizens, their economic situation; corruption by representatives of state and local authorities, etc. It is emphasised that one of the main subjects of value changes in public consciousness is Ukrainian youth, whose axiological discourse has a rather distinct postmaterialist component. A comparative analysis of the value orientations of the Ukrainian population, including the youth cohort, before and during the full-scale invasion of Ukraine by Russia is carried out. Based on the results of empirical research by Ukrainian sociologists, it is proved that, in contrast to some statements of R. Inglehart's theory, the level of postmaterialism of Ukrainian youth in the war has not only not decreased, but has increased. The author concludes that, despite this, the value syndrome of 'security' (A. Ruchka), i.e., orientation towards economic and physical survival, will prevail in post-war Ukraine.

Keywords: value shifts, value syndromes, factors, subjects and directions of value shifts, materialism/postmaterialism, R. Inglehart's theory.

References:

1. Sokurianska, L., Bataeva, E. and Bakirov, V. (2019) 'Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices' *Ideology and Politics Journal* 2(13), pp. 16-33. Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85089354352&partnerID=40&md5=09163438b7b28263fde32018f2796da6> (accessed: 18 September 2023).
2. Sokuryanskaya, L. G. and Golikov, A. S. (2021) 'Online education as a temptation: unobvious challenges' *Youth in Central and Eastern Europe* 8(12), pp. 4-13 DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-131>.
3. Sokurianska, L., Bataeva, E. and Golikov, A. (2021) 'Social support for integration practices of Ukrainian veterans in higher education' *Ukrainian Society* 2(77), pp. 95-106 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.095> [in Ukrainian]
4. Sokurianska, L. H. (2021) 'Online education as a social and individual problem' *Bulletin of the Ivan Franko National University of Lviv. Sociological Series* 15, pp. 4-18 [in Ukrainian]
5. Borysov, R. and Sokuryanskaya, L. (2023) 'Edukacja w nadzwyczajnej sytuacji: szanse, ograniczenia, ryzyko' *Youth in Central and Eastern Europe* 10(16), pp. 18-28 DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.10481>
6. Borysov, R., Holikov, O., Krainiukov, A., Nikolaievskaya, A. and Sokurianska, L. (eds.) (2023) School education in wartime: status, opportunities, limitations (in Ukrainian), Kharkiv: Department of Education of Saltivskiy District Administration of Kharkiv City Council [in Ukrainian]
7. Ossovskiy, V. L. (1986) 'Methodological problems of sociological research on values of professional activity', *Philosophical Thought*, 1, pp. 48-56 [in Ukrainian]
8. Panina, N. V. (2001) 'Youth of Ukraine: value structure, social well-being and moral-psychological state under total anomie', *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, pp. 5-26 [in Ukrainian]
9. Ruchka, A. (2014) 'Value metamorphosis in the mentality of Ukrainian citizens during the 2014 crisis' *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, pp. 117-124 [in Ukrainian]
10. Ruchka, A. (2020) 'Dynamics of value priorities of the Ukrainian population over the last three decades (1991–2020)' *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes* 7(20), pp. 69-77 [in Ukrainian]
11. Ruchka, A. (2021) 'Values and value changes in the modern history of Ukraine' *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence: Collective Monograph*, 8(22), pp. 486-497 [in Ukrainian].
12. Tancher, V. (2015) 'Maidan as a socio-cultural phenomenon and value conflict' *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, pp. 113-118 [in Ukrainian]
13. Kostenko, N. (2019) 'Value spaces of the local in a sociological perspective' *Social Dimensions of Society: Collection of Scientific Works* 11(22), pp. 79-88 [in Ukrainian]
14. Skokova, L. (2019) 'Values in the optics of the cultural sociology of evaluation' *Social Dimensions of Society: Collection of Scientific Works*, 11(22), pp. 89-102 [in Ukrainian]
15. Chernysh, N. Y. and Boretska, M. Yu. (2021) 'The axiological space of the peers of Ukrainian independence: sociological dimensions' *Ukrainian Society* 3(78), pp. 34-53. <https://doi.org/10.15407/ukrsocium2021.03.034> [in Ukrainian]
16. Balakirieva, O. M. (2002) 'Transformation of value orientations in Ukrainian society' *Ukrainian Society* 1, pp. 21-32 [in Ukrainian]
17. Bakirov, V. S. (2001) 'Historical forms of value consciousness' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University* 12, pp. 9-15; 13, pp. 9-13 [in Ukrainian]
18. Bakirov, V. S. and Ruchka, A. O. (2013) 'Sociology of values today' *Problems of Development of Sociological Theory: Materials of the IX All-Ukrainian Scientific-Practical Conference, 2 Nov. 2012, Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv*, in Sudakov, V. I., Kutsenko, O. D. et al. (eds.) Kyiv: Logos, pp. 5-17 [in Ukrainian]
19. Bakirov, V. S. (2016) 'Value dimension of the civilizational transformation of society' *Ukrainian Sociological Journal*, 1-2, pp. 15-25 Available at: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/9544>
20. Sokurianska, L. H. (2021) 'Modernization and postmodernization of students' value orientations as a factor of social modernization' *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society: Collection of Scientific Works*, 18, pp. 421-427 [in Ukrainian]
21. Sokurianska, L. H. and Svid, O. (2017) 'Dynamics of value orientations of Ukrainian students in the years of independence: back to materialism?' *Ukrainian Sociological Journal* 1-2 (17-18), pp. 135-139 Available at: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/11543> [in Ukrainian]
22. Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence: Collection of Scientific Works 2021, 8(22), Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 620 p. [in Ukrainian]
23. Holovakha, Ye. and Makeyev, S. (eds.) (2023) Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2023: Collective Monograph Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 344 p. [in Ukrainian].
24. Haerper, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E. and Puranen, B. (eds.) (2022) World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile Version 4.0, Madrid & Vienna: JD Systems Institute & WVSA Secretariat.
25. Rating Group Ukraine. Nationwide survey: Dynamics of foreign policy orientations (February 6-17, 2022). Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_vneshnepoliticheskikh_orientatsiy_16-17_fevralya_2022.html (accessed: 2 October 2023) [in Ukrainian]
26. Rating Group Ukraine. Seventeenth Nationwide Survey: Identity. Patriotism. Values (August 17-18, 2022). Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (accessed: 2 October 2023) [in Ukrainian]
27. Kyiv International Institute of Sociology. All-Ukrainian Study 'Interethnic Prejudices in Ukraine' (September 29-October 9, 2023). Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1> (accessed: 13 November 2023) [in Ukrainian]
28. Inglehart, R. (1990) Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton (NJ): Princeton University Press.

29. Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton (NJ): Princeton University Press.
30. Volosevych, I., Kohut, I., Zherobkina, T. and Nazarenko, Yu. (2023) *The impact of war on youth in Ukraine*, Kyiv: Ministry of Youth and Sports of Ukraine, 74 p.

Received 09.10.2023

Accepted 13.11.2023

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-04

УДК: 316.334.5

UNRAVELING THE WEB OF ECOPOLITICS: APPLYING ANT TO WASTE MANAGEMENT RESEARCH IN FRONTLINE KHARKIV

Belyaeva Karina – candidate of pedagogical sciences (PhD), associate professor of the department of extracurricular education of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, 9, Pyrohova st., Kyiv, 01061, Ukraine, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-5705-7103>, e-mail: k.yu.belyaeva@gmail.com

Boiko Dmytro – candidate of sociological sciences (PhD), head of Political Sociology Department, the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3425-8555>, e-mail: d.m.boiko@karazin.ua

Bondarenko Oleksandr – student of the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine

Podus Mykola – student of the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine

The article analyses the possibilities of applying actor-network theory (ANT) to food waste management practices and techniques and waste management policies in Kharkiv. The article presents the results of the Fusilli grant project 'Promoting the transformation of the urban food system through the introduction of innovative living laboratories', which was carried out using such empirical sociological research methods as expert interviews, desk research, and a questionnaire survey of Kharkiv residents. Particular attention is paid to the complexity and challenges of waste management policy in extreme situations, in particular in war, when the interaction of people and things is extremely dynamic. It is argued that martial law creates unique obstacles to waste sorting and recycling practices, affecting the behaviour of citizens and the material and technical infrastructure required for effective waste management. Based on the main tenets of ANT as a theoretical and methodological framework, the article analyses the various actors involved in the waste management network of frontline Kharkiv, including city residents, businesses and waste processing enterprises, as well as the items necessary for waste collection and removal, such as garbage cans or trucks. It is demonstrated how these elements of the urban system form a network of interdependent relationships that affect both the efficiency of the waste sorting process and the environmental policy in Kharkiv in general. It is noted that the study revealed a rather significant gap between environmental awareness and the practical behaviour of Kharkiv residents when sorting waste. It is emphasised that, in general, citizens recognise the importance of proper waste management, but the infrastructure necessary to support such practices (specialised containers and recycling points) is underdeveloped. The impact of the war on the exacerbation of the problem with the logistical support of the municipal waste management system is determined. It is concluded that the actor-network theory provides an adequate tool for analysing the relationship between the subjects and objects of waste management. The need to improve the infrastructure, legal framework and public awareness of this issue is emphasised in order to develop and support sustainable waste management policies, in particular in war-affected cities such as Kharkiv.

Keywords: waste policy, waste management, waste sorting practices, waste recycling, Actor-Network Theory, Fusilli project, Kharkiv

How to Cite: Belyaeva, K., Boiko, D., Bondarenko, O., Podus (2023) 'Unraveling the Web of Ecopolitics: Applying ANT to Waste Management Research in Frontline Kharkiv' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 51, pp. 38-48. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-04>

Для цитування: Беляєва К. Ю., Бойко Д. М., Бондаренко О. М., Подус М. Б. Розплутуючи павутиння екополітики: застосування АМТ для дослідження управління відходами у прифронтовому Харкові. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2023. Випуск 51. С. 38-48. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-04>

*Human society sustains itself by transforming nature into garbage.**Mason Cooley***Setting the problem in its general form and its connection with important scientific or practical tasks**

Contrary to the intuitive philistine opinion of the secondary nature of ecological issues during war, we emphasize the relevance of the issue of environmental safety in general and waste policy in particular: this directly affects both the quality of life now and the possibilities for normal post-war recovery. The problem lies in the ontological complexity and epistemological uncertainty of waste management processes in a frontline city, in particular due to the composite nature of this object – a clear combination of human and non-human participants. Along with this, it is worth taking into account the specific conditions in which Ukraine is now, so it should be assumed that this experience may not be relevant there due to the constant situation of danger and the lack of an opportunity to reproduce certain steps. In particular, new challenges appear for sociologists regarding the analysis, generalization and conceptualization of this issue, highlighting those aspects that are specific in extreme conditions, when the practices of safe consumption of products and work with waste are changing. In this context, it is interesting to study the front-line cities, which are subject to constant destructive influence in the conditions of war events, for example, the city of Kharkiv.

The lack of connection between living conditions and the awareness of the need to sort waste, as well as the lack of a clearly formed sorting system, calls for further scientific research in this direction, the search for opportunities for such justification in sociological theories that have the potential to analyze the connection between human and environment. To analyze these problems, we propose to use the once "fashionable" but already aged badly actor-network theory (ANT): this theory itself was developed precisely for sociological analysis of the material and technical component of social life; the heuristic potential of the ANT is focused on the analysis of sociotechnical interrelations between "animate" and "inanimate" in the categories of the so-called principle of symmetry [12]. This perspective is best suited for our object of study – urban socio-ecosystem (or socio-ecological network) of waste management, which includes both human subsystems (citizens, companies, etc.) and non-human subsystems (equipment, machinery, waste itself, etc.).

Analysis of recent researches and publications

The theoretical basis of the article is the works of Bruno Latour [11, 12] which are quite actively analyzed and interpreted in Ukrainian scientific periodicals: research on the potential of the theory for understanding agency [3], explanation of social interaction [7], sociology of professions [9], example of television news [21], the heuristic potential of the actor-network approach in modern sociological theorizing [8, 20], the effectiveness of the theory [4]. Along with this, it is important to take into account the results of studies that prove the limitations of the ANT for explaining social processes [1, 5]. Instead, we note the lack of systematic studies of waste policy issues from the standpoint of ANT.

Modern researchers have proven that it is important to understand and "study network interaction not in the categories of the hierarchical construction of society, but as a dynamic horizontal network of agents forming the processes of mutual relations, influencing each other" [20, p. 80]. Thus, according to V. Shcherbyna and Y. Romanenko, the actor-network theoretical orientation presented by Bruno Latour can be considered as one of the paradigmatic horizons of the modern meta-theoretical level of social cognition. The proposed approach outlines the prospect of updating the corpus of theoretical knowledge about society by introducing things and intellectual products as independent agents of social influence into the subject area of social reflection [20, p. 82]. For example, according to E. Domańska, thanks to the works of B. Latour, the understanding of the effectiveness of factors unrelated to people and their resources has been significantly changed. The author substantiates the demand for addressing the problems of materiality, things, new materialism, and sees the value of Latour's idea of a collective gathering of people and non-people [4].

Analysis of the potential and possibilities of the ANT in solving issues of working with waste on the example of specific cases is presented in foreign studies by S. Rath & P. Swain [19], S. Múndez-Fajard & R. González [13], M. Cvetinovic et al. [2] etc. This article can be considered the first (at least one of the first) examples of the application of the ANT to waste policy issues within the Ukrainian scientific and sociological discourse. In terms of successful examples of the application of the ANT to the issue of waste, Sandra Múndez-Fajardo and Rafael A. Gonzalez [13] in their article give the example of a university campus and consider the application of this theory to find the key elements that should be considered for sustainable management of heavy waste. The authors prove that different actors and relationships between them are needed to achieve this goal, as well as their dynamics throughout the history of heavy waste management, proving the effectiveness of the ANT to explain these processes.

Another example is the paper of S. Rath & P. Swain [19] that justify the relationship between the human and the environment, considering this relationship as a prominent discourse of many scientific disciplines. Analyzing the problems of environmental pollution, climate change and vulnerability associated with waste, the authors proved the inconsistency in the theoretical justification of this problem and emphasized that waste is a physical and external phenomenon, therefore it is difficult for social science researchers to consider all their socio-

cultural aspects with the help of any existing theoretical concept. The multidimensional nature of waste and waste management has been established through research in both political ecology and ANT. On the one hand, the limitations of this theory are pointed out, on the other hand, its potential and possibilities of application for justifying the problem of waste sorting in combination with other theories are emphasized.

Worthy of special attention is the study by Khaustova & N. Trushkina [6] on the infrastructure provision of regional waste management in the context of the circular economy, which also concerns the Kharkiv case: the authors provide a number of reasoned management decisions and policies to improve the waste policy logistics scheme. If the readers expect to see management recommendations for improving Kharkiv's waste policy, then we can direct them to the source indicated above, where it is done at a fairly high level. Within the framework of this article, we will try to apply the ANT methodology and theses from articles that are close both in subject matter and methodology [2, 13, 19] to data and cases that were collected without special operationalization of ANT.

Thus, we are going to make an attempt to demonstrate the application of the ANT in the study of waste sorting and recycling processes in Kharkiv, which can be considered the *purpose* of this work.

This article is part of the realization of the Fusilli project: Fostering the Urban food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation (under Grant Agreement No.101000717 HORIZON2020). The Fusilli project is an international research project that aims to develop urban nutrition plans in their local contexts to achieve an integrated and safe holistic transition to healthy, sustainable, safe, inclusive and cost-effective food systems and waste policy. Fusilli includes not only all relevant processes but also all types of actors (e.g. farmers, researchers, consumers), policy sectors (e.g. health, agriculture, environment), levels of governance (e.g. local, national, global) and functional capabilities (e.g. healthy nutrition, food access, employment, etc). Among other things, we are interested in examining citizens' and city's levels of waste management development.

Empirical basis

The article is based on the results of a comprehensive sociological study, which used the following methods:

- Desk research of open sources on the topic.
- Participant observation and mapping of the city's infrastructure, 2022-2023.
- Expert interviews (~20) with representatives of local authorities, NGOs involved in waste management and waste policy, 2022-2023.
- Online survey (CAWI) of Kharkiv citizens, spontaneous sample, N=409 respondents, October-December 2023.

Presentation of the main research material. Theoretical lens

ANT provides a specific angle of view on sociotechnical systems (through the implementation of the principle of symmetry), within which there is an opportunity and need to consider human and non-human participants in the waste policy process in Kharkiv "equally"; it allows us to reveal complex interactions between different elements of the system. We suggest considering the categories of key actors of the waste management network available for analysis:

1) *Kharkiv citizens*. The population of Kharkiv (according to the Ministry of Finance, ~1.4 million people on January 1, 2022) acts as a heterogeneous actor, including different social groups with different levels of environmental awareness and prevalence of waste sorting practices. In the context of ANT, each resident is not just a producer of waste, but an active participant in a network whose actions (or inactions) regarding waste sorting affect the entire system. It is important to consider the population not as a homogeneous mass, but as a network of individual actors, each of which has its own "connections" to the network, embodied in intentions, motivations, knowledge and capabilities regarding waste management.

2) *Factories, enterprises, companies*. The set of different actors that systematically produce many different types and kinds of waste, and the variability of this waste is much wider than from citizens. At the same time, this category of actors is subject to higher control by the state and local authorities, including on the quantity and quality of waste.

3) *Waste bins and waste trucks*. These non-human actors play a key role in shaping the material infrastructure of waste sorting. Dumpsters, especially specialized containers for separate collection, are "obligatory passage points" in ANT terminology, through which sorted waste must pass. Their presence or absence, design and location significantly affect people's sorting practices. Waste trucks, in turn, are mobile actors that provide communication between different network nodes. They do not just transport waste, but also play the role of "mediators", transforming, translating, and modifying the meaning of the elements they carry.

4) *Waste processing enterprises*. Several key waste processing enterprises operate in Kharkiv, in particular KP "Municipal Waste Management Company" and LLC "Kharkiv Eco Service". These enterprises are powerful actors forming "centers of calculation" in the waste sorting network. They not only process waste, but also generate knowledge, set standards and influence policy in the field of waste management.

5) *Recycling points*. Recycling points act as "intermediaries" between the population and waste processing enterprises. They create economic incentives for sorting and form specific socio-economic relationships in the

network. From the perspective of ANT, these points can be considered as "hybrid forums" where the interaction between technical, economic and social aspects of waste sorting takes place.

6) *Storage points (landfills)*. Landfills, such as the municipal solid waste landfill in Derhachi district of Kharkiv region, are complex actors performing a dual role. On the one hand, they are final destinations for unsorted waste, on the other – sources of environmental risks. In the context of ANT, landfills can be considered as "black boxes" that hide complex processes and interactions. In the constant interaction of these agents, a network of waste policy, waste practices, interactions on waste issues is created and reproduced. This network is characterized by constant processes of "translation", where the interests and actions of some actors affect others, creating complex chains of interdependencies. It is important to note that this network is not static. It is constantly reconfigured under the influence of various factors, including changes in legislation, technological innovations, economic fluctuations and changes in public consciousness. Of particular interest is the impact of military conflict on this network, which creates new challenges and opportunities for the waste management network.

7) *A set of external actors* that are not directly connected to the waste policy / waste management network, but are involved thematically and institutionally. In particular, these are:

- Mass media, broadcasting (or not) the relevant messages, articulating (or not) the relevant issues, etc. We have not conducted a systematic analysis of the representation of waste policy themes in media discourse; nevertheless, regular monitoring of local media allows us to say that this topic is articulated often enough not to be forgotten, but too rarely to be sustainable.
- Educational system that fosters (or not) relevant values and practices. As an example, during the FUSILLI project implementation, events were held for Kharkiv schoolchildren to promote the 5R principles [22]. Another "fresh" case – February 1, 2023, in the STEAM laboratory of Simon Kuznets KhNUE passed the master class "Culture of garbage sorting and ecological labeling" as part of the "Eco Packaging" project. However, the scale and distribution of these events were extremely limited since they were not carried out within the framework of an institutionalized educational process.
- Legal system and separate laws, creating a legal framework of possible behavior with waste, allowing or forcing to implement a certain waste policy. The most important here are the Law of Ukraine *on Waste* (1998); *On Waste Management* (2023); *the National Strategy for Waste Management in Ukraine until 2030* (2017), *the National Waste Management Plan until 2030* (2019), etc.
- Local authorities organize the work of public utilities and control their work. The efficiency of the local authority that deals with waste (utility company "Household waste removal complex") is rated quite highly by residents (KVBO, 2023).

Applying ANT to the analysis of the waste sorting system in Kharkiv allows us to go beyond the traditional understanding of this problem as purely technical or economic on the one hand, or as a matter of consciousness, values and practices on the other. Instead, we get the opportunity to consider it as a complex sociotechnical process, where material objects, technologies, social practices and discourses are intertwined, forming a unique ecology of waste management and waste policy in a frontline city.

Data Analysis

1. *Waste sorting practices*. Waste sorting practices play a key role in effective waste management and waste policy. In Kharkiv, the introduction of special containers for waste sorting has shown positive results, but there are still many limitations related to lack of public awareness and infrastructure, lack of space for containers in densely populated areas, and low cooperation from residents who often are not connected to the waste management network enough to have the appropriate cognitive attitudes to operate in it (in other words, do not see the need to separate waste) Despite the availability of sorting equipment, residents often do not actively participate in sorting due to the lack of immediate economic benefits and inconvenience [2]. In practice, waste sorting can be limited by physical conditions such as lack of space for container placement in densely populated areas. In some cases, successful implementation of sorting systems requires active participation and support from local authorities and communities.

The results of our research show that among Kharkiv citizens waste sorting is not formed into a regular practice and is situational: 28% of respondents do not do it at all, another 42% sometimes sort separate types of waste (see Table 1). Moreover, we are inclined to consider these figures complementarily overestimated because the survey sample was spontaneous, and those potential respondents who are not at all interested in this topic were less probable to be included in the sample.

Table 1

Prevalence of waste sorting practices among Kharkiv residents

<i>Is it usual in your family to sort waste?</i>	
No. we do not sort waste at all	28%
Yes. sometimes we sort separate types of waste (glass, paper, metal)	42%

Yes. we periodically sort certain types of waste	21%
Yes. we sort all waste regularly	9%

At the same time, the measurement of the perception of the idea of waste sorting shows that Kharkiv residents perceive this practice as important and necessary even in the current realities: negative stereotypes about sorting are rather rejected, and positive stereotypes are accepted (see Table 2 for details).

Table 2

Stereotypes about waste sorting

<i>To what extent do you agree with the following statements about waste sorting?</i>	Completely disagree	2	3	4	Completely agree
There is no sense in sorting waste in the current realities	59%	19%	13%	5%	3%
Professionals only should do waste sorting	62%	20%	12%	4%	2%
People do not sort waste because they do not know how to do it properly	14%	17%	24%	25%	19%
If conditions are provided (e.g., special containers on the streets or indoors), people will quickly get used to sorting	5%	11%	19%	24%	41%
Every responsible citizen should sort waste	2%	12%	16%	18%	52%

This gap between the declarative level and the practical level can (and should) have a series of explanations, but we propose to focus our argumentation around the logistical, material, and institutional conditions that Kharkiv citizens have for the implementation of waste sorting practices. The ANT toolkit is great for this purpose, as it provides a framework for understanding the complex interactions between human and non-human actors in the waste management process [13]. The described mental attitudes about waste sorting (which, in its turn, can be considered as a result of successful connection to the relevant informational and educational networks – education, mass culture, propaganda of "green" ideologies, etc.) we can assess as sufficiently developed for working intension in the waste management network. But the real absence of this work in the network is a consequence of weak and inconstant connection to the relevant passage points. This is exactly what the following paragraph shows.

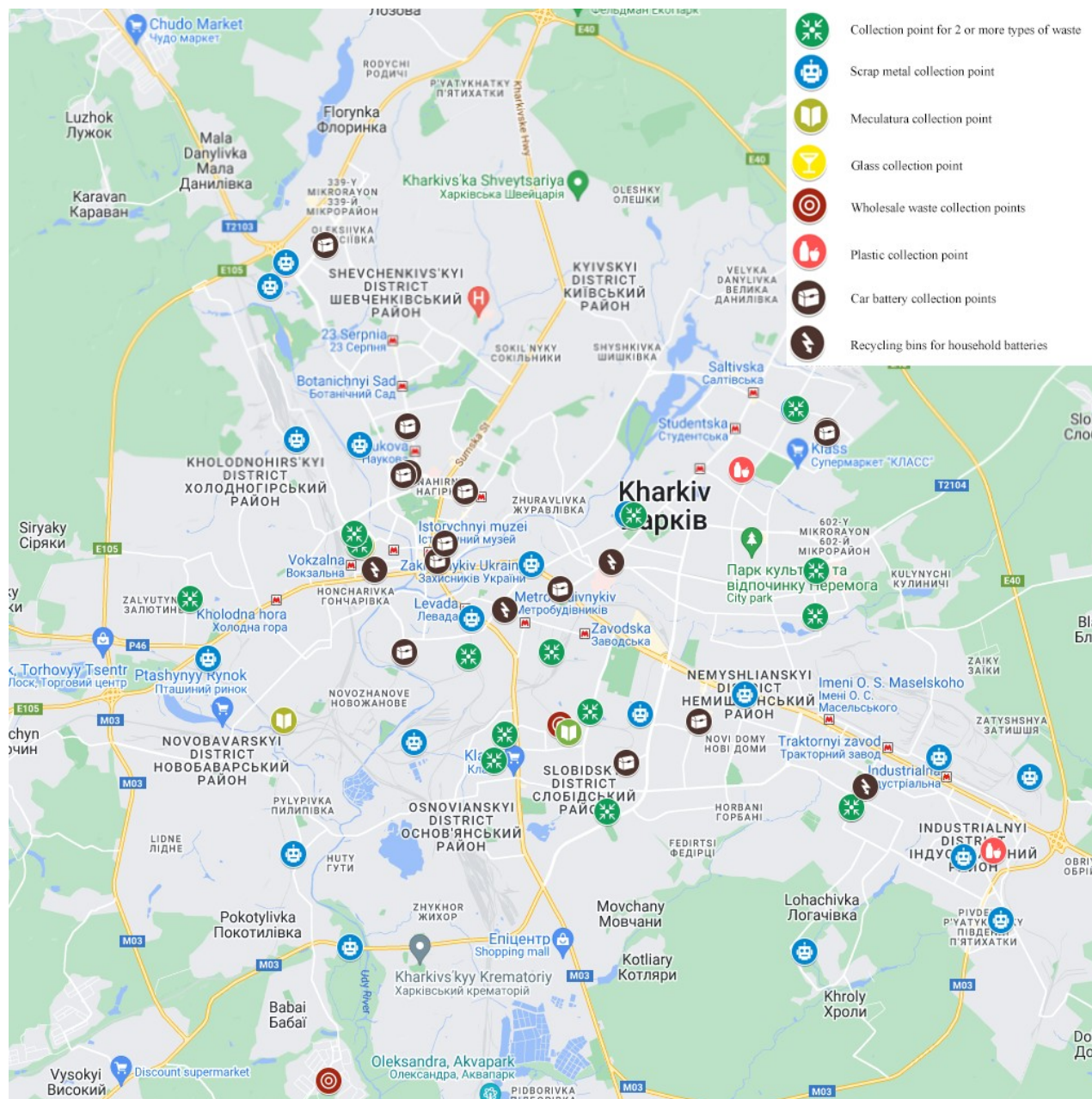
II. Waste disposal practices. Practices of waste disposal is a natural extension of the practice of sorting waste and include various methods and approaches to organizing the collection of recyclables. For example, in university campuses, systems are effectively implemented that allow students and staff to dispose of recyclable materials in designated areas [13]. These practices highlight the importance of clear organization and the availability of accessible disposal points to increase participation levels. However, despite the availability of infrastructure, there are significant limitations associated with the lack of motivation among citizens to dispose of waste. This is due to the lack of economic incentives, in particular, the search for one's own benefit from this process, as well as a limited understanding of the environmental benefits of recycling, and a lack of awareness of the general practices of waste sorting in the world, the possibilities of individual cities and communities to participate in this process.

Another issue is that in the current conditions in Kharkiv there are problems not only with the introduction of "innovative" waste disposal technologies, but also with the operability of "traditional" means is under threat. The map of Kharkiv (see Figure 1) shows those points of recyclable materials reception, which are working as of the end of 2023 and which are available for the population. Even if we do not go into details about the capacity of these points, it is still obvious that there are "white spots" in the city logistics of waste recycling.

The presence of "blind spots" and gaps in the waste management network is also clearly visible in the data "from below", i.e. in the results of the survey of citizens: 64% of respondents do not know where the recyclable waste collection points are located. The situation is similar with special containers or waste bins for sorting waste – 42% of respondents have not seen them in their area at all, and 19% have met them, but have not remembered the exact location (see Table 3).

The limited prevalence of obligatory passage points – special containers or waste bins – certainly does not fully explain the fact of low prevalence of waste sorting practices at the grassroots, but still provides a general, albeit self-evident, answer. The situation is similar with intermediaries in the form of recycling points: their prevalence is even lower; on the other hand, the throughput capacity of such points is higher, and there are network accelerators – financial rewards for the delivery of recyclable materials. Nevertheless, the overwhelming majority

(79%) of the city residents surveyed have never used a recycling collection point during the full-scale invasion; only 9% did it for free, 12% – for money (that is, this accelerator in this format works at the level of statistical error).

Picture 1. Map of waste management infrastructure of Kharkiv in 2023,

Source: <https://www.google.com/maps/d/embed?mid=1vHWY8VF60oMEQRdTVqcQxid3ZOUuagM&hl=en&ehbc=2E312F>

Table 3

Proximity of waste management infrastructure to Kharkiv residents

	No, I have not seen anything like that	Yes, there are, but I am not sure where exactly	Yes, there are in the next street / yard	Yes, there are in my street / yard
Are there any special containers or waste bins in your area for sorting waste?	42%	19%	14%	26%
Are there any recycling points in your area (waste paper, glass, plastic, etc.)?	22%	42%	32%	4%

If we talk about the nodal sections of the network, experts note that with the beginning of a full-scale war and, in particular, the occupation of the Mariupol ports, the logistical chains of sending recyclable materials for processing were cut off. Ukraine, and the Kharkiv region in particular, currently has no plastic recycling industry, and it is difficult to recycle scrap metal and batteries (they have to be sent to EU countries by land transport), which is often unprofitable and time-consuming; the situation with waste paper and glass is more or less normal, but still it is not the pre-war level of recycling. And the problems of interregional and international logistics for the delivery of recyclable materials are naturally affecting the reduction in the number of collection points; in addition, bomb threats and mass mobilization are having a negative effect.

III. Waste removal and transportation process. Waste transportation is a crucial link in the waste management system. Returning to the study, we have already cited several times, in university campuses waste transportation is organized through regular routes, ensuring timely waste removal and reducing the risk of waste accumulation [13]. However, major issues remain with the high costs of transportation and the need for coordination among various participants in the process. The logistics of waste transportation in urban settings often face challenges related to traffic congestion and the high cost of operations [2]. As the authors of a similar study claim, improving waste transportation can benefit from principles of the ANT, which allows for considering the interactions of all participants in the process and identifying bottlenecks and opportunities for optimization. By mapping the interactions between different stakeholders and technologies involved in waste transportation, ANT helps in identifying bottlenecks and improving efficiency [13]. Initially, we also planned to build a waste transportation plan in Kharkiv, but objective restrictions of wartime did not allow us to do this. Therefore, in analyzing this issue, we will make do with classical sociological data – quantitative (population survey) and qualitative (expert interviews).

Starting with the citizen survey, we received rather optimistic results on the corresponding question about the regularity of waste removal: 2/3 of respondents said that waste is removed regularly, another 1/4 said that it is removed regularly, although sometimes there are delays; that is, real problems with this issue are emphasized by <10% (see Table 4).

Table 4

Reliability of the waste removal process

<i>Is waste regularly removed from your yard/street during this year (2023)?</i>	
Not removed at all	2%
Rather. irregularly	1%
Sometimes they take it out. sometimes they don't	5%
Rather. regularly. but sometimes there are delays	27%
Yes. regularly. without failures	65%

Experts note that this issue was particularly acute in the first months of the war, when there was a shortage of fuel and part of the fleet of garbage trucks was lost as a result of enemy attacks; access to the Derhachi landfill was also limited. Now the situation has stabilized, although there is a shortage of drivers. In addition, there is no appropriate equipment for the separate removal of different types of waste; that is, even if sorting is carried out at temporary storage sites (in waste bins), there is no possibility of centralized removal of different types of waste; therefore, the removal of sorted waste falls on the shoulders of the population and low-level employees of public utilities, who have to deliver it to recycling collection points (the network of which, as we found out above, is far from perfect). The network operates in a simplified mode, without connecting sorting intermediaries and, for the most part, without differentiating waste streams. At a minimum, this can be explained by external influences on the network - destruction, limited budgets for equipment, personnel shortages, etc.

IV. Waste processing and recycling. Waste recycling is one of the key elements of sustainable waste management. Universities implement programs for recycling various types of waste, including plastic, paper, and organic materials. These programs have demonstrated significant reductions in the volume of waste sent to landfills [13]. Research shows that having well-equipped recycling centers and local government support are critical success factors. Effective recycling programs require significant investment in recycling capacity and support from local authorities to ensure sustainability [2]. New challenges arise related to the quality of the collected raw materials and the need for preliminary sorting. Therefore, one of the answers to this challenge is the involvement of different participants in the recycling process, including both humans and non-humans, which is key to understanding and optimizing the recycling process. Involving both humans and non-humans in the analysis of recycling processes can reveal hidden dynamics and increase overall efficiency [13].

According to the experts interviewed, now in Kharkiv there are practically no conditions for processing and recycling. As a counterargument (or an exception that proves the rule?), we point out that there are separate

eco-hubs and initiatives that deal with this (for example, ZeroWaste Kharkiv), which organize waste recycling and reuse points in the city and suburbs), so the vast majority of sorted waste is simply taken away out of town or to landfills or to other cities for recycling. That is, the local Kharkiv network is not self-sufficient and is tied to external centers of calculation in other regions; this situation would be normal under the condition of sufficient acceleration of these connections (that is, if the export of recyclable material to other regions was stimulated from the outside – legislatively, financially, politically, etc.), but the bulk of waste ends up in black boxes – in landfills.

V. Waste storage. Waste storage plays an important role in the waste management system, especially in cases of temporary accumulation before transportation or recycling. However, even with specially equipped storage facilities, there are limitations related to the risk of environmental contamination and the need for regular monitoring of stored waste. Proper storage facilities are essential to prevent environmental contamination and ensure safe handling of hazardous waste [13]. Studies also highlight the importance of interactions among all participants in the storage process, including the use of technological solutions for monitoring and managing waste. Advanced monitoring systems and strict regulations are crucial for effective waste storage management (*ibid*).

The Kharkiv case is extremely unpleasant in this context. According to experts, by February 2024, the construction of the modern Derhachi solid waste landfill was 95% complete, however, the well-known events not only stopped this progress but also threw it back; the status of this project at the time of publication of this article is not known for certain, we have contradictory data: from the zeroing of the construction process to the fact that it was practically not damaged. And since this landfill is located several kilometres from the contact line, normal work there is impossible, as well as there is no data about it in open sources and no opportunity for private visit. Therefore, this section of the network was planned as a centre of calculation, but now both terminologically and metaphorically can be designated as a black box.

Conclusions and prospects

The conclusions of the study are quite prosaic. If we talk about the applicability of ANT to this problem, then here we can state their complete compatibility: the ANT was as if created for the study of waste policy. It really allows us to notice specific gaps and disconnects in the network of human and non-human interactions of waste management. By identifying the main actors and processes in the network, it is possible to epistemologically localize the main shortcomings and blind spots, which in the case of the Kharkiv waste management network are:

- lack of recycling collection points (and/or information about them),
- lack of waste sorting bins at the places of residence of the population,
- complete lack of equipment for the removal of sorted raw materials.

Further, the network goes beyond the city limits, due to the lack of sufficiently large waste processing and recycling enterprises in Kharkiv, as well as difficulties with storage. Focusing specifically on material and logistical issues, nevertheless, we can state that in this case *thinking is ahead of being*: a survey of citizens shows that attitudes about the need to sort waste have been formed in a larger number of the population than the waste management network is able to handle. And further popularization of the relevant attitudes and values is not a priority; perhaps only in the form that the population consciously demands that local authorities improve the infrastructure, including, for example, developing information and digital tools that will allow the residents to find the nearest and most convenient recycling collection points.

If we talk about the limitations of this study, there are quite a lot of them: empirical – the validity of quantitative data leaves much to be desired (due to the conditions of the survey, the state of the object of study, the weak representativeness of the sample design chosen as the only possible one, etc.); methodological – the escapist nature of the ANT, which does not allow emphasizing the complexity of the conditions, reducing well-known events to the network configuration, not to mention the weak possibility of problematizing cognitive-discursive and almost zero possibility of differentiating the hierarchical aspects of interactions. Of the obvious continuations – differentiation of actors from among the city residents, in particular, the allocation of "professional recyclers" (who do this for financial reasons) and "ideological recyclers" (respectively, from non-financial ones), but this requires scaling the sample and / or additional qualitative intelligence. Also, a quantitative and qualitative analysis of the work of obligatory passage points – representatives of public utilities and recycling points seems extremely promising. Another question is: is the game worth the candle?

References:

1. Akulov, M. (2018) 'From symmetric anthropology to political ecology: a dramatic history of the principle of generalized symmetry in actor-network theory'. *Proceedings of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" "Political Science, Sociology and Law"*, 1 (37), pp. 55-60. doi: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.1\(37\).152839](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.1(37).152839) [in Ukrainian]
2. Cvetinovic, M. et al. (2017) 'Decoding urban development dynamics through actor-network methodological approach'. *Geoforum*, 82, pp. 141-157. doi: <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.03.010>
3. Deineka, A. (2020) Heuristic potential of actor-network theory for the sociological conceptualization of agency. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian]

4. Domańska, E. (2012) Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
5. Dykan, B. (2021) 'At the crossroads between the relativism and the absolutism: on the need for a metatheory of subjectivity'. *Sociology in (Post)Modernity. Collection of abstracts of reports of the XIX International scientific conference of students, postgraduates, doctoral students and young scientists*. pp. 57-59.
6. Khaustova V. Y., Trushkina N. V. (2022) 'The Infrastructural Provision of Regional Waste Management in the Context of a Circular Economy (Example of the Kharkiv Region)'. *The Problems of Economy*, 4 (54), pp. 118-132. doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2022-4-118-132> [in Ukrainian]
7. Kolesnyk, I. (2012) "Returning to things" as a perspective of historical research'. *Ukrainian Historical Journal*, 3. pp. 183-209 [in Ukrainian]
8. Kononova, Y. (2014) 'Bruno Latour Anthropology of Modernity'. *Culture and Modernity*, 2, pp. 42-48 [in Ukrainian]
9. Kurovska, H. (2022) 'Application of basics of actor-network approach to sociology of professions'. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2022 (1), pp. 196-206. doi: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.196> [in Ukrainian]
10. KVBO (2023) The opinion of Ukrainians: Kharkiv is the cleanest regional center of Ukraine. Available at: <https://kpkvpv.kharkiv.ua/2023/10/04/dumka-ukrainciv-kharkiv-naybilsh-chist/> (Accessed: September 15, 2023) [in Ukrainian]
11. Latour, B. (1996) 'On Interobjectivity'. *Mind, Culture, and Activity*, 3(4), pp. 228-245.
12. Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford. Oxford University Press.
13. Múndez-Fajardo, S., & Gonzalez, R. A. (2014) 'Actor-Network Theory on Waste Management: a University Case Study'. *International Journal of Actor-Network Theory and Technological Innovation (IJANTTI)*, 6(4), pp. 13-25. doi: <http://dx.doi.org/10.4018/ijantti.2014100102>
14. National Strategy for Waste Management in Ukraine until 2030 (2017) Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80?lang=en#Text> (Accessed: September 15, 2023) [in Ukrainian]
15. National Waste Management Plan until 2030 (2019) Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2019-%D1%80?lang=en#Text> (Accessed: September 15, 2023) [in Ukrainian]
16. On Waste (1998). Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80?lang=en#Text> (Accessed: September 15, 2023) [in Ukrainian]
17. On Waste Management (2023) Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text> (Accessed: January 15, 2023) [in Ukrainian]
18. Population in the city of Kharkiv. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/harkov/> (Accessed: September 15, 2023) [in Ukrainian]
19. Rath, S. & Swain, P. (2021) 'The Interface Between Political Ecology and Actor-Network Theories: Exploring the Reality of Waste'. *Advance*, 11, pp. 1-14. doi: <https://doi.org/10.31124/advance.13728694.v1>
20. Shcherbyna, V. & Romanenko Y. (2019) 'The heuristic potential of the actor-networking approach in modern sociological theorizing'. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 2 (2), pp. 76-82. doi: <https://doi.org/10.15421/341927> [in Ukrainian]
21. Solodko, S. (2015) 'Application of the actor-network theory to international TV news production in coverage of the Donbass conflict'. *Proceedings of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" "Political Science, Sociology and Law"*, 3/4 (27/28), pp. 101-107 [in Ukrainian]
22. Yashkina, D. & Soshenko, A. (2023) 'Sustainable development at school: teaching the «5R» principle (on the example of the Zero Waste Kharkiv summer camp for children from the IDPS)'. *Socioprostir: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work*, (13), pp. 61-66. doi: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2023-13-08>
23. ZeroWaste Kharkiv What is ecohub? Available at: <https://zerowastekharkiv.org.ua/ecohub/> (Accessed: September 15, 2023).

Received 29.09.2023

Accepted 02.11.2023

РОЗПЛУТУЮЧИ ПАВУТИННЯ ЕКОПОЛІТИКИ: ЗАСТОСУВАННЯ АМТ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ У ПРИФРОНТОВОМУ ХАРКОВІ

Беляєва Карина Юріївна – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри позашкільної освіти УДУ імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5705-7103>, e-mail: k.yu.belyaeva@gmail.com

Бойко Дмитро Миколайович – кандидат соціологічних наук, завідувач кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3425-8555>, e-mail: d.m.boiko@karazin.ua

Бондаренко Олександр Максимович – студент соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

Подус Микола Борисович – студент соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

У статті аналізуються можливості застосування акторно-мережевої теорії до практик та технік управління харчовими відходами та політики утилізації відходів у Харкові. Наводяться результати реалізації грантового проєкту Fusilli «Сприяння трансформації міської системи харчування через впровадження інноваційних лабораторій життя», здійсненого за допомоги таких методів емпіричного соціологічного дослідження, як експертні інтерв'ю, кабінетне дослідження та анкетне опитування харків'ян. Особлива увага акцентується на складності і викликах політики поводження з відходами в екстремальних ситуаціях, зокрема в умовах війни, коли взаємодія людей та речей відбувається надзвичайно динамічно. Стверджується, що воєнний стан створює унікальні перешкоди для практики сортування та переробки відходів, впливаючи на поведінку громадян і матеріально-технічну інфраструктуру, необхідну для ефективного поводження з відходами. Виходячи з головних положень акторно-мережевої теорії як теоретико-методологічної бази статті, здійснюється аналіз різних актантів, задіяних у мережі утилізації відходів прифронтового Харкова, включаючи мешканців міста, бізнес та сміттєпереробні підприємства, а також такі необхідні для збору та вивозу відходів речі, як сміттєві баки чи вантажівки. Демонструється, як ці елементи міської системи формують мережу взаємозалежних відносин, що впливає як на ефективність процесу сортування відходів, так і на екологічну політику в Харкові в цілому. Зазначається, що здійснене дослідження виявило досить суттєвий розрив між екологічною свідомістю та практичною поведінкою харків'ян при сортуванні сміття. Підкреслюється, що в цілому громадяни визнають важливість правильного поводження з відходами, проте інфраструктура, необхідна для підтримки таких практик (спеціалізовані контейнери та пункти переробки), є недостатньо розвинутою. Визначається вплив війни на загострення проблеми з матеріально-технічним забезпеченням міської системи утилізації відходів. Формулюється висновок про те, що акторно-мережева теорія надає адекватний інструментарій для аналізу взаємозв'язку між суб'єктами та об'єктами управління відходами. Підкреслюється необхідність покращення інфраструктури, правової бази та обізнаності громадськості щодо зазначеної проблеми з метою формування та підтримки сталої політики утилізації відходів, зокрема у таких постраждалих від війни містах, як Харків.

Ключові слова: політика щодо відходів, управління відходами, практики сортування відходів, переробка відходів, акторно-мережева теорія, проєкт Fusilli, Харків.

Список літератури:

1. Акулов М. І. Від симетричної антропології до політичної екології: драматична історія принципу узагальненої симетрії в акторно-мережевій теорії. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 1(37). С. 50-60. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.1\(37\).152839](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.1(37).152839).
2. Дейнека А. Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності. Автореферат дис. ... канд. соціол. наук. Київ, 2020. 19 с.
3. Думка українців: Харків найбільш чистий обласний центр України. *Офіційний сайт Комунального підприємства «Комплекс з вивозу побутових відходів»*. 2023. URL: <https://kpkvpv.kharkiv.ua/2023/10/04/dumka-ukrainciv-kharkiv-naybilsh-chist/> (дата звернення: 15.09.2023).
4. Колесник І.І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень. *Український історичний журнал*. 2012. №3. С. 183-209.
5. Кононова Я.В. Антропологія сучасності Бруно Латура. *Культура і сучасність*. 2014. № 2. С. 42-48.
6. Куровська Г. Застосування засад акторно-мережевого підходу в соціології професій. *Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг*. 2022. №1. С. 196-206. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.196>.
7. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР. Київ, 1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/187/98-%D0%B2%D1%80?lang=uk#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
8. Про затвердження Національного плану управління відходами до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; План від 20.02.2019 № 117-р. Київ, 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/117-2019-%D1%80?lang=uk#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
9. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 8.11.2017 р. № 820-р. Київ, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/820-2017-%D1%80?lang=uk#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
10. Про управління відходами: Закон України; Перелік від 20.06.2022 № 2320-ІХ. Київ, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
11. Солодько С.Ю. Можливості застосування акторно-мережевої теорії до вивчення функціонування мережі виробництва міжнародних телевізійних новин на прикладі висвітлення військового конфлікту на Донбасі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2015. № 3/4 (27/28). С. 101-107.
12. Хаустова В. Є., Трушкіна Н. В Інфраструктурне забезпечення регіонального управління відходами у контексті циркулярної економіки (на прикладі Харківської області). *Проблеми економіки*. 2022. № 4 (54). С. 118-132. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2022-4-118-132>.
13. Чисельність населення в місті Харків. *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/harkov/> (дата звернення: 15.09.2023).
14. Щербина В., Романенко Ю. Евристичний потенціал акторно-мережевого підходу в сучасному соціологічному теоретизуванні. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2019. №2(2). С. 76-82. DOI: <https://doi.org/10.15421/341927>.
15. Cvetinovic M., Nedovic-Budic Z., Bolay J.-C. Decoding urban development dynamics through actor-network methodological approach. *Geoforum*. 2017. №82. pp. 141-157. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.03.010>.
16. Domańska E. Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej. Warszawa, 2012. 223 s.

17. Dykan B. At the crossroads between the relativism and the absolutism: on the need for a metatheory of subjectivity. *Sociology in (Post)Modernity. Collection of abstracts of reports of the XIX International scientific conference of students, postgraduates, doctoral students and young scientists.* (March 18-19, 2021, Kharkiv). Kharkiv, 2021. pp. 57-59.
18. Latour B. On Interobjectivity. *Mind, Culture, and Activity.* 1996. № 3(4). pp. 228-245.
19. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. 2005. Oxford. 311 p.
20. Míndez-Fajardo S., Gonzalez R. A. Actor-Network Theory on Waste Management: a University Case Study. *International Journal of Actor-Network Theory and Technological Innovation (IJANTTI).* 2014. №6(4). pp. 13-25. DOI: <http://dx.doi.org/10.4018/ijantti.2014100102>.
21. Rath S., Swain P. The Interface Between Political Ecology and Actor-Network Theories: Exploring the Reality of Waste. *Advance.* 2021. №11, pp. 1-14. DOI: <https://doi.org/10.31124/advance.13728694.v1>.
22. Yashkina D., Soshenko A. Sustainable development at school: teaching the «5R» principle (on the example of the Zero Waste Kharkiv summer camp for children from the IDPS). *Socioprostir: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work.* 2023. №13. pp. 61-66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2023-13-08>.
23. ZeroWaste Kharkiv What is ecohub? URL: <https://zerowastekharkiv.org.ua/ecohub/> (дата звернення: 15.09.2023).

Отримано 29.09.2023

Прийнято до друку 02.11.2023

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-05

УДК 316.752:316.422

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ЦІННІСНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ЗАСОБИ ЕМПІРИЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇХНЬОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Беляєва Вікторія Олександрівна – магістрантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, майдан Свободи, 4, Україна. 61022, e-mail: belyayevava@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0437-0116>

У статті аналізуються тенденції індивідуалізації ціннісної свідомості населення України, а також ціннісні зрушення у свідомості українців під впливом повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. Розглядаються теоретичні засади вивчення зазначеної проблематики (зокрема теорія індивідуалізованого суспільства З. Баумана та концепція індивідуалізації У. Бека). Здійснюються концептуалізація та операціоналізація індивідуалізації як ціннісного процесу, досліджуються індивідуалізовані практики, характерні сучасним українцям у різних сферах їхньої життєдіяльності, що мають саме ціннісну зумовленість. Пропонується авторська система індикаторів індивідуалізації, розроблена на основі інструментарію Світового дослідження цінностей, основними з яких є такі показники, як цінність незалежності, недовіра до людей, підтримка тези про залежність доходів від індивідуальних зусиль та тези щодо підтримки відповідальності за власну забезпеченість. Акцентується увага на таких джерелах отримання соціологічної інформації щодо процесу індивідуалізації ціннісної свідомості, як результати аналізу одновимірних розподілів за окремими індикаторами, результати застосування методу побудови фільтрів; дані, отримані завдяки аналізу двовимірних розподілів та кластерного аналізу. Зазначається, що здійснення кластерного аналізу дозволило виокремити три групи українців з різною мірою індивідуалізації ціннісної свідомості. Підкреслюється, що аналіз даних Світового дослідження цінностей дає можливість зафіксувати лише деякі прояви процесу індивідуалізації ціннісної свідомості українців, адже інструментарій не містить тих питань, за допомогою яких можна було б скласти більш цілісне уявлення про зазначений процес. Розглядаються можливі перспективи подальшої індивідуалізації ціннісної свідомості українців. Формулюється гіпотеза, згідно з якою, незважаючи на необхідність залучення до колективних практик, що спричинено сучасною російсько-українською війною, тенденції індивідуалізації ціннісної свідомості громадян України можуть актуалізуватися і надалі.

Ключові слова: індивідуалізація, індивідуалізовані практики, ціннісна свідомість, ціннісні зрушення, емпіричне вимірювання, індикатори індивідуалізації.

Для цитування: Беляєва В. Індивідуалізація ціннісної свідомості українців: засоби емпіричного вимірювання та результати їхнього застосування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2023. 51. С. 49-57 doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-05>

How to Cite: Bieliaeva, V. (2023) 'Individualisation of Value Consciousness of Ukrainians: Methods of Empirical Measurement and Results of Their Application' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 51, pp. 49-57. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-05>

Постановка проблеми та актуальність статті

Ціннісні орієнтири, що превалюють у суспільстві, значною мірою визначають не тільки його актуальний стан, а й перспективи розвитку. Наразі в Україні відбуваються процеси ціннісних зрушень, які, з одного боку, проявляються в індивідуалізації ціннісної свідомості наших співгромадян, а з іншого – в її комунітаризації, спричиненої повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України (див.: [1; 2]).

У межах даної публікації наша увага буде зосереджена на індивідуалізації ціннісної свідомості українців, що допоможе нам дійти розуміння того, наскільки Україна готова до євроінтеграції у ціннісному сенсі, адже західні суспільства є значною мірою індивідуалізованими, тоді як для України актуальним є своєрідний мікс індивідуалістичних та колективістичних ціннісних преференцій.

Наше звернення до вивчення індивідуалізації зумовлюється проблемною ситуацією, яка полягає у протиріччі між досить високим рівнем теоретичного аналізу цього процесу та відсутністю його емпіричних досліджень, що й актуалізує проведення нашої наукової розвідки.

Аналіз наявних публікацій та досліджень з обраної проблематики

У сучасній соціології досить активно обговорюються проблеми та перспективи індивідуалізації свідомості та поведінки індивідів. Так, автор концепції індивідуалізованого суспільства З. Бауман наголошує на тому, що сьогодні люди все ще мають подібні проблеми, однак, якщо їх зіставити, вони не утворюють єдиного цілого, а тому об'єднання, згуртованість, колективність не допоможуть у їхньому вирішенні. Залежати від когось вже неможливо [3]. Сучасне суспільство З. Бауман називає індивідуалізованим, виокремлюючи три його основні ознаки: а) сьогодні індивід втрачає контроль над більшістю значимих соціальних процесів; б) через це зростають і прогресують невизначеність та незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами; в) у таких умовах з'являється та розвивається прагнення індивіда до відмови від досягнення певних цілей у перспективі заради отримання негайних результатів, що призводить до дезінтеграції індивідуального та соціального життя [4]. Характеризуючи індивідуалізоване суспільство, З. Бауман зазначає, що сьогодні люди помічають залежність їхніх можливостей від непередбачуваних, непередбачуваних їм «таємних сил» [3].

Аналогічні ідеї є основою концепції суспільства ризику сучасного німецького соціолога У. Бека, який акцентує на тому, що виробництво матеріальних благ супроводжується виробництвом суспільних ризиків. Ми не завжди усвідомлюємо це, але постійно стикаємося з ризиками та створюємо нові. На думку вченого, процес виробництва ризиків супроводжує модернізація, що сприяє індивідуалізації свідомості [5]. Визначаючи індивідуалізацію як новий спосіб усупільнення, як своєрідну «метаморфозу» або «категоріальну зміну» у відносинах суспільства та індивіда, У. Бек виділяє три аспекти індивідуалізації: а) «асpekt звільнення», що означає звільнення від традиційних обставин панування та забезпечення; б) «асpekt розчаклування», тобто втрата традиційної стабільності з точки зору дієвого знання, віри та прийнятих норм; в) «асpekt контролю та реінтеграції», який є новим видом соціальної інтеграції. Науковець вбачає особливості індивідуалізації у тому, які наслідки вона має, а саме те, що самотійний індивід (або, як говорить автор, «одинак») сам стає одиницею відтворення соціального елементу. Тобто індивід відокремлюється від сім'ї, її стабільна співвідносна рамка вже не займає місця класових соціальних зв'язків [5]. За У. Беком, індивідуалізація знаходить втілення в ідеї конструювання власного життя як суто особистого проєкту з індивідуально зумовленими траєкторіями в різних сферах життєдіяльності.

Отже, і З. Бауман, і У. Бек називають індивідуалізацію продуктом сучасності. Досліджуючи цінності українців, вітчизняні науковці переважно зосереджуються на вивченні міри їхньої наближеності до європейських цінностей (див., напр.: [6; 7; 8; 9]), особливо в контексті демократизації (див., напр.: [10; 11]), а також постматеріалізації ціннісної свідомості українців [12; 13; 14]. Індивідуалізація постає новим ціннісним виміром у контексті дослідження українського суспільства, актуалізуючи потребу емпіричного вивчення цього процесу.

Здійснений нами аналіз наукової, зокрема соціологічної, літератури не виявив ґрунтовних публікацій щодо застосування тих чи інших засобів соціологічного емпіричного дослідження до вивчення процесів індивідуалізації ціннісної свідомості та повсякденних практик індивідів (чи груп). Брак зазначених джерел, як підкреслювалось вище, є підтвердженням актуальності нашого дослідження, зокрема цієї статті.

Отже, **метою** даної публікації є визначення можливих засобів емпіричного вимірювання індивідуалізації як ціннісного процесу та ефективності їхнього застосування.

Для досягнення поставленої мети ми здійснили концептуалізацію та операціоналізацію індивідуалізації як ціннісного процесу, а також застосували методи статистичного аналізу (аналіз одновимірних розподілів, побудова фільтрів, аналіз двовимірних розподілів, кластерний аналіз) для виокремлення груп респондентів за рівнем індивідуалізації їхньої свідомості та поведінки.

Виклад основного матеріалу

Перш за все зазначимо, що ми розглядаємо індивідуалізацію як процес, який відбувається в ціннісній свідомості особистості. Ціннісну свідомість ми розуміємо як простір вироблення певних ідеалів, еталонів, ієрархізації предметів та явищ, співставлення реального та бажаного. Як зазначав К. Клакхон, цінність є експліцитною або імпліцитною концепцією того, що бажано для індивіда або групи та впливає на їхній вибір доступних способів, засобів та цілей дії [15].

У пошуках індикаторів індивідуалізації ціннісної свідомості особистості чи групи ми звернулися до типології цінностей за М. Рокичем, згідно з якою цінності поділяються на термінальні та інструментальні. Термінальні цінності – це головні життєві орієнтири особистості, її цілі, ідеали, переконання. Інструментальні цінності є засобами для досягнення цілей та ідеалів індивіда, тобто термінальних цінностей. М. Рокич поділяє термінальні цінності на особистісні та соціальні, а інструментальні – на цінності моралі та цінності компетентності [16].

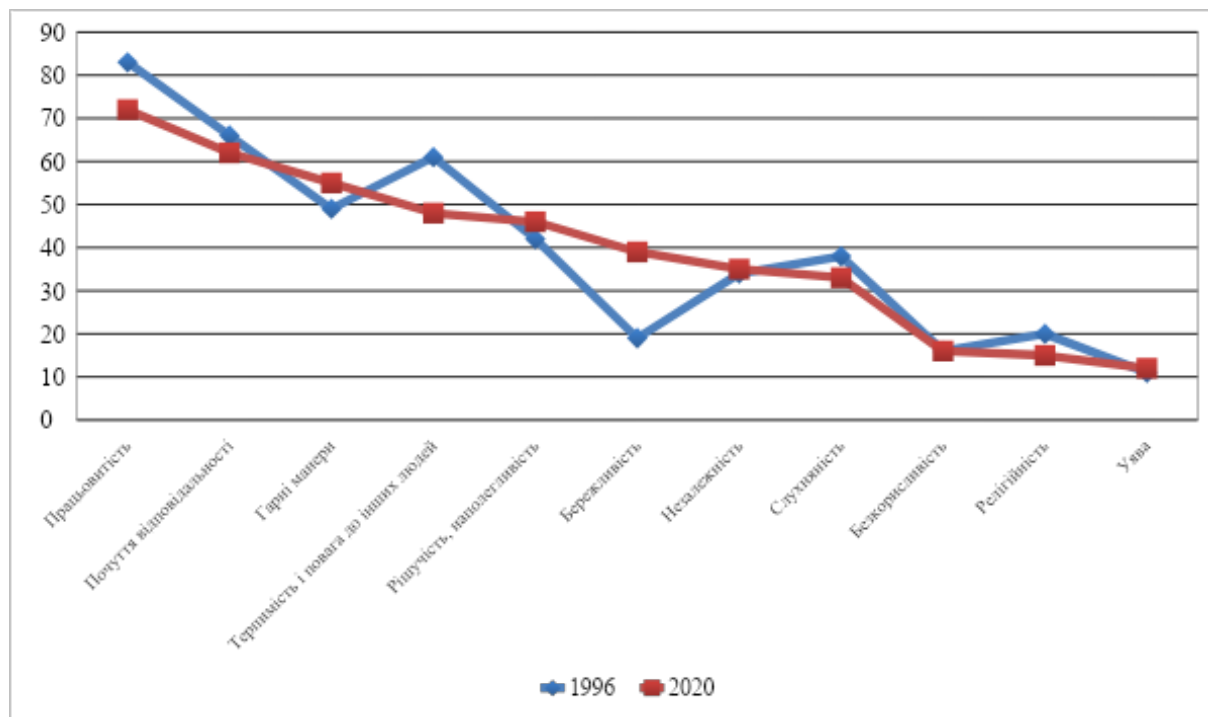
Ще раз підкреслимо, що, на відміну від З. Баумана та У. Бека, які розглядали індивідуалізацію як сукупність певних практик, характерних сучасним індивідам, ми сприймаємо індивідуалізацію як ціннісний процес, оскільки будь-яка практика має ціннісне підґрунтя. Тож, ми будемо аналізувати індивідуалізацію в контексті дослідження трансформації цінностей, що відбувається сьогодні у світі в цілому і, зокрема, в Україні.

Як ми зазначали вище, теоретичні засади дослідження індивідуалізації є наразі достатньо розробленими, тоді як конкретних емпіричних студій з цієї проблематики явно бракує. З огляду на це, ми спробуємо запропонувати власну систему індикаторів індивідуалізації ціннісної свідомості, засновуючись на інструментарії Світового дослідження цінностей (World Values Survey)¹. Це дослідження не було безпосередньо спрямоване на вивчення процесу індивідуалізації ціннісної свідомості, проте охоплює досить багато аспектів, що дозволило нам виокремити певні індикатори досліджуваного нами процесу.

Отже, відповідно до інструментарію зазначеного дослідження ми виокремили два найважливіших, з нашої точки зору, індикатори індивідуалізації: *цінність незалежності* та *відповідальність за власну забезпеченість*. Перший із них є одночасно термінальною та інструментальною цінністю, до того ж як соціальною, так і індивідуальною. Значущість цієї цінності для респондентів ми визначали за допомогою відповідей на таке питання: «Перед Вами перелік якостей, які можна виховати у дітей в сім'ї. Які з них є найбільш важливими? Ви можете вибрати не більше, ніж 5 якостей» (варіант відповіді «незалежність»). Наявність чи відсутність прагнення прищепити своїм дітям певну цінність, на нашу думку, свідчить про те, чи поділяють її самі респонденти. Тож, ми розглядаємо прагнення до незалежності як індикатор індивідуалізації ціннісної свідомості опитаних у межах зазначеного дослідження.

Відповідальність за власну забезпеченість є інструментальною цінністю, значущість якої ми визначали за допомогою відповідей на питання: «Де б Ви розмістили свою думку по цій шкалі, де «1» – Ви повністю погоджуєтесь із твердженням ліворуч, «10» – Ви повністю погоджуєтесь із твердженням праворуч; якщо Ваші погляди між цими твердженнями, оберіть цифру, яка Вам підходить (варіанти: «Держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені» та «Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити»)).

Далі ми також розглянемо деякі інші можливі індикатори та чинники індивідуалізації ціннісної свідомості. Отже, звернемось до результатів здійсненої нами розвідки. Перш за все зазначимо, що за допомогою методу аналізу одновимірних розподілів ми визначили, наскільки важливими є цінності незалежності (рис. 1) та відповідальності за власну забезпеченість, які ми виділили як головні індикатори

індивідуалізації ціннісної свідомості.

¹ Ми спираємось на дані 3 хвили Світового дослідження цінностей (1995-1998) (двоступенева випадкова вибірка, репрезентативне для дорослого населення України, N=2800 осіб) [17] та 7 хвили (2017-2021) (стратифікована вибірка за регіоном (без тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей та АРК) та типом населеного пункту, репрезентативне для дорослого населення України, N=1200 осіб) [18].

Рисунок 1 / Picture 1. Інструментальні цінності українців (1996, 2020) (% від опитаних) / **Instrumental values of Ukrainians, 1996, 2020 (% of respondents in the whole sample)**

Як бачимо, цінність незалежності не змінила свою позицію відносно інших цінностей; з огляду на дані 1996 р. та 2000 р., ми не зафіксували жодних зрушень. Проте маємо зазначити, що після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну цінність незалежності стає однією з найбільш важливих у ціннісній ієрархії українців, але перш за все як соціальний аксіофеномен.

Що стосується другого індикатора, то у 1996 році 18% респондентів зазначали, що люди більшою мірою самі мають бути відповідальними за свою забезпеченість, тоді як у 2020 році – 32%. Можемо припустити, що зниження надії на допомогу держави й підвищило рівень індивідуалізації ціннісної свідомості українців.

Розглянемо розподіл відповідей респондентів на питання щодо того, наскільки вони є вільними у виборі життєвого шляху (рис. 2).

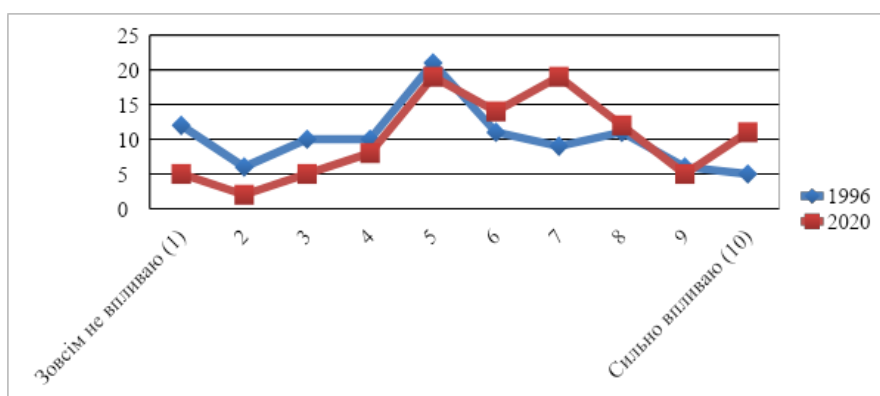

Рисунок 2 / Picture 2. Розподіл відповідей на питання: «Якою мірою Ви впливаєте на хід свого життя?» (1996, 2020) (% від опитаних) / **Distribution of answers to the question: 'To what extent do you influence the course of your life?' (1996, 2020) (% of respondents in the whole sample)**

Нас цікавить частка респондентів, чиї відповіді ближче до позиції «сильно впливаю» (тобто варіанти 6-10). У 2020 році частка респондентів, які вважали, що вони досить сильно впливають на своє життя, становить 61%, тоді як у 1996 так відповіли лише 42% респондентів. Отже, за цим показником також можемо помітити тенденцію індивідуалізації.

Звичайно, можна припустити, що сьогодні, в умовах війни українці мають менше можливостей впливати на своє життя, адже вплив зовнішніх факторів, вплив воєнного стану на життя всієї країни є дуже суттєвим.

Звернемося до ще одного питання, яке, на нашу думку, певною мірою свідчить про чинники індивідуалізації ціннісної свідомості людини. Це питання про те, чи довіряють респонденти людям. У 1996 та 2020 роках розподіл відповідей респондентів був ідентичним: 31% опитаних погодилися, що «більшості людей можна довіряти», 69% обрали відповідь «треба бути дуже обережним у відносинах з людьми». Ці дані засвідчують невисокий рівень довіри респондентів до людей, що ми, як зазначалося вище, відносимо до чинників індивідуалізації ціннісної свідомості.

Ми припускаємо, що одним із чинників і водночас показників індивідуалізації ціннісної свідомості є ставлення особистості до проблеми рівності доходів. На рисунку 3 представлені дані щодо ставлення опитаних до цієї проблеми. Зазначимо, що оцінки 1-5 ми відносимо до колективістських ознак ціннісної свідомості, а 6-10 – до індивідуалістичних.

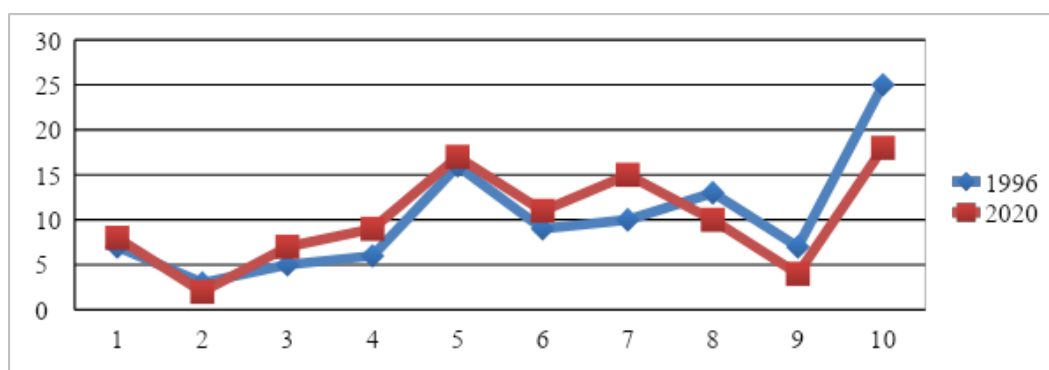

Рисунок 3 / Picture 3. Ставлення респондентів до проблеми рівності доходів (1996, 2020) (% від опитаних) / Attitudes towards income equality, 1996, 2020 (% of respondents in the whole sample)

1 – «Доходи мають бути більш рівними»; 10 – «Дохід має бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль».

Наведені вище дані демонструють певну спадну динаміку: 64% у 1996 році та 58% респондентів у 2020 році були більш схильні до думки, що дохід має бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль. Можемо частково пояснити це економічною ситуацією в країні, яка була в цих роках.

У відповідях на питання, яке ставить респондентів перед вибором між свободою та рівністю, ознакою індивідуалізації ціннісної свідомості українців певною мірою можна вважати переважання вибору свободи. Це питання не було представлено в анкеті 1996 року, тож розглянемо розподіл даних тільки у 2020 році: 70% респондентів зазначили, що свобода є для них важливіша за рівність.

Для того, щоб визначити респондентів, яким притаманна індивідуалізація ціннісної свідомості, ми застосували метод побудови фільтрів. Фільтр складався з двох ознак, про які йшлося вище: цінність незалежності та відповідальність за власну забезпеченість. У 1996 році респондентів, які обрали обидві цінності, було 7% (195 осіб), у 2020 – 13% (146 осіб). Кількісно в 1996 році індивідуалізованих респондентів було більше, однак і вибірка була більшою, тож, порівнюючи частки, фіксуємо тенденцію зростання, причому майже у два рази.

Застосування методу побудови двовимірних розподілів щодо виокремлених методом фільтрів індивідуалізованих осіб та різних соціально-демографічних показників дозволило нам «намалювати» портрет індивідуалізованої особи. Це найчастіше жінка 26-41 років, яка має щонайменше професійну передвищу освіту, знаходиться в шлюбі, належить до нижчого середнього соціального класу, має посаду спеціаліста з вищою освітою.

З цього можемо зробити висновок, що індивідуалізовані особи – це зазвичай, так би мовити, «середньостатистичні» люди, а не представники малочисельних соціальних груп, з чого виходить, що індивідуалізація є досить загальною, а не специфічною тенденцією.

Для того, щоб дослідити групи індивідуалізованих осіб, ми використали метод кластерного аналізу (на масиві 2020 року).

У результаті здійснення кластерного аналізу вдалося виокремити три кластери: до першого кластеру увійшли 764 особи (59%), до другого – 313 осіб (24%), до третього – 109 осіб (9%).

Для проведення кластерного аналізу було закладено два ключові індикатори (цінність незалежності та відповідальність за власну забезпеченість) та два чинника-показники (недовіра до людей та підтримка тези про залежність доходів від індивідуальних зусиль), що вказують на індивідуалізацію особистості (табл. 1).

Таблиця 1 (Table 1)

Характеристики кластерів за рівнем індивідуалізації /
Characteristics of clusters by level of individualisation

Характеристики / Characteristics	1 кластер / Cluster 1	2 кластер / Cluster 2	3 кластер / Cluster 3
Цінність незалежності (% від опитаних) / The value of independence (% of respondents)	37	36	26
Недовіра до людей (% від опитаних) / Distrust of people (% of respondents)	60	86	82
Підтримка залежності доходів від індивідуальних зусиль (середнє) / Supporting the dependence of income on individual effort (average)	6,4	7,4	1,3
Підтримка тези щодо відповідальності за власну забезпеченість (середнє) / Support for the statement about responsibility for one's own security (average)	5,9	1,7	2,6

Як бачимо, представникам першого кластеру більшою мірою характерна індивідуалізація ціннісної свідомості. Представникам другого кластеру вона притаманна дещо менше, що зумовлюється низьким рівнем підтримки ними тези щодо відповідальності за власну забезпеченість. Натомість вони вважають, що держава має бути більш відповідальною за матеріальну забезпеченість громадян, ніж самі люди. До третього кластеру увійшло найменше респондентів, які вважають, що треба бути дуже обережними у відносинах з людьми, не довіряти їм, водночас це не заважає їм бути більш орієнтованими на те, щоб покладатися на когось у своєму житті, ніж на власні зусилля.

Ми вважаємо, що, з огляду на зазначене вище, можна говорити, скоріше, про певний тренд до

індивідуалізації ціннісної свідомості українців, про її більшою мірою потенційну, ніж реальну, усталену індивідуалізацію.

Зазначимо, що за поколінним складом перші два кластери є майже ідентичним (представників поколінь бебі-бумерів, «X» та «Y» там приблизно однакова частка – близько 20%), меншість складають представники покоління «Z». У третьому кластері більшість складають бебі-бумери (51%), вдвічі менше покоління «X», а до покоління «Z» належить найменша частка – 3%.

Аналізуючи кластери з точки зору приналежності їхніх представників до певного соціального класу (за суб'єктивними оцінками), ми побачили, що в першому домінує нижчий середній клас (42%), у другому, окрім цього класу, є робітничий клас (33% та 38%, відповідно), в третьому кластері переважає нижчий клас (39%). Власне, якщо згадати характеристики, які переважають у третьому кластері (підтримка рівності доходів, незважаючи на індивідуальні зусилля, покладання відповідальності за забезпечення громадян на державу), можна прослідкувати певну логіку.

За статевим розподілом кластери майже не відрізняються між собою (жінок близько 60%, чоловіків – близько 40%). Більшість респондентів у всіх кластерах у шлюбі (66%, 64% та 51%, відповідно), однак помітно також, що в третьому кластері досить багато удівців та удів (27%). Проте це не дивно, оскільки цей кластер складають найстарші респонденти. Щодо рівня освіти, то представники перших двох кластерів більш освічені, ніж респонденти з третього кластеру.

Отже, надамо узагальнену характеристику представникам всіх трьох визначених нами кластерів (див. таблицю 2).

Таблиця 2 (Table 2)

**Соціальні характеристики представників кластерів за рівнем індивідуалізації /
Clusters by level of individualisation**

Характеристики / Characteristics	1 Кластер/ Cluster 1	2 Кластер/ Cluster 2	3 Кластер / Cluster 3
Покоління / Generations	Бебі-бумери, «X», «Y», «Z»	Бебі-бумери, «X», «Y», «Z»	Бебі бумери, «X»
Соціальний клас / Social class	Нижчий середній	Нижчий середній, робітничий	Нижчий, робітничий
Стать / Gender	Жіноча, чоловіча	Жіноча, чоловіча	Жіноча, чоловіча
Сімейний стан / Marital status	У шлюбі	У шлюбі	У шлюбі, удівець/удова
Рівень освіти / Educational level	Професійна передвища, магістр/спеціаліст	Професійна передвища, магістр/спеціаліст	Повна середня, професійна передвища, неповна середня

Метод кластерного аналізу допоміг нам краще зрозуміти, ким є потенційні індивідуалізовані особи. Застосування аналізу двовимірних розподілів надало можливість визначити, які соціально-демографічні характеристики мають представники кластерів та які характеристики індивідів перешкоджають індивідуалізації їхньої ціннісної свідомості. Метод кластерного аналізу є більш надійним і точним, ніж, наприклад, побудова фільтрів, адже при побудові фільтрів ми маємо справу з теоретичним групуванням осіб, а кластерний аналіз здійснюється на основі емпіричного групування отриманих даних. Проте його результати є більш складними для інтерпретації, що спричиняє ризик недовіри до кластерного аналізу з боку деяких дослідників.

Отже, з огляду на здійснений нами порівняльний аналіз даних Світового дослідження цінностей 1996 та 2020 років, ми можемо зафіксувати певну тенденцію до індивідуалізації ціннісної свідомості населення України. Однак повномасштабне вторгнення Росії на територію України є фактором, який вплинув та продовжує впливати на життя українців, зокрема на їхню ціннісну свідомість, що неоднозначно позначається на процесах її індивідуалізації.

Згідно з результатами дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» «Ідентичність. Патріотизм. Цінності», здійсненого в серпні 2022 року [19], у порівнянні з даними 2021 року, важливість такої цінності, як **самостійність**, помітно посилилася. У 2022 році саме ця цінність зазнала найбільших зрушень. Можна пов'язати це з тим, що в період повномасштабного вторгнення зростає ціннісна значимість того, чого не вистачає. Українці відчувають дефіцит самостійності через велику кількість ризикогенних зовнішніх факторів та обмежень.

Маємо зазначити, що війна практично унеможливляє самостійне вирішення людиною тих чи інших життєвих проблем. Ця ситуація зумовлює її звернення до колективних практик. Проте, на нашу думку, це не означає, що тенденція до індивідуалізації ціннісної свідомості більше не є актуальною. Ми вважаємо, що колективна солідарність, актуалізована російсько-українською війною, не є перешкодою для розвитку індивідуалізації ціннісної свідомості громадян [20]. Припускаємо, що значущість незалежності як індивідуальної та соціальної цінності, яку ми вважаємо одним із ключових індикаторів індивідуалізації, так

само, як і значущість самостійності, підвищилася через фактор війни.

У цьому контексті звернемось ще до одного феномену, спровокованому, в тому числі, війною. Йдеться про феномен роз'єднаних сімей, наразі поширений в українському суспільстві. Він з'являється у тих випадках, коли жінки з дітьми переїжджають на більш безпечні території, залишаючи чоловіків вдома, а також коли чоловіки йдуть захищати країну, відповідно, залишаючи жінок та дітей. Це може змушувати останніх частіше приймати рішення самостійно, що актуалізує індивідуалізацію їхньої ціннісної свідомості.

Отже, можемо висунути гіпотезу, що, незважаючи на необхідність використання в умовах війни колективних практик, ціннісна свідомість українців зберігає тенденцію до індивідуалізації.

Висновки

Досліджуючи індивідуалізацію як ціннісний процес, ми стикнулися з проблемою певної невідповідності можливостей, які надає інструментарій обраного дослідження, меті нашої роботи. Через це досягти її вдалося лише частково. Наприклад, наше розуміння самостійності в контексті індивідуалізації є значно ширшим, ніж відповідальність за власну забезпеченість. Ми б, скоріше, говорили про процес прийняття рішень, не залежних від інших людей, навіть від найближчого оточення. Проте в інструментарії обраного нами дослідження не було відповідного запитання. Застосовуючи різні методи статистичного аналізу даних, ми зафіксували тенденцію індивідуалізації ціннісної свідомості українців, визначили об'єктивні та суб'єктивні характеристики індивідуалізованих осіб, що дозволило нам «змалювати» соціологічний портрет індивідуалізованої особистості, точніше, ескіз до нього.

Використання методу кластерного аналізу дозволило нам виокремити три групи українців із різним рівнем індивідуалізації ціннісної свідомості. При цьому ми побачили, що процес індивідуалізації ще не є усталеним, скоріше, можна говорити про певний напрямок трансформації ціннісної свідомості наших співгромадян.

Визначаючи перспективи трансформації ціннісної свідомості українців у бік індивідуалізації, ми сформулювали гіпотезу про те, що, незважаючи на спровоковане війною звернення громадян України до колективних практик, тенденція до індивідуалізації їхньої ціннісної свідомості залишається актуалізованою.

До перевірки цієї та інших зазначених у роботі гіпотез ми плануємо звернутися в наших подальших наукових студіях щодо обраної проблематики.

Список літератури:

1. Беляєва В. Індивідуалізація як новий вимір ціннісних орієнтацій студентської молоді. Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей учасників XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 30-32.
2. Беляєва В. О. Індивідуалізація сімейних цінностей сучасної студентської молоді (кейс України). Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві : збірник тез доповідей учасників IV Конгресу Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28-29 жовтня 2021 р. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 271-272.
3. Bauman Zygmunt, Liquid Modernity. Cambridge, UK: Malden, MA: Polity Press; Blackwell, 2000.
4. Bauman Zygmunt. The Individualized Society. Cambridge, U.K.: Polity Press, 2001.
5. Beck Ulrich. Risk Society: Towards a New Modernity. London ; Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1992.
6. Гордійчук О. О. Ментальні передумови інтеграції України до Європейського Союзу. Наукове пізнання: методологія та технологія. 2019. № 3 (44). С. 4-11.
7. Станіславенко Л. А. Соціальні та економічні цінності українського суспільства. Політичне життя. 2021. № 1. С. 103-111.
8. Грицак Н., Грицак Л. Загальнолюдські цінності як компонент моделі сучасного суспільства. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль). Тернопіль: Вектор; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 38-40.
9. Стойкова К. Трансформація цінностей сучасного українського суспільства. «Південноукраїнські наукові студії». Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (14-15 грудня 2022 р.), м. Одеса.
10. Рябека Є. О. Проблеми утвердження європейської демократичної аксіології в українському суспільстві. Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України Мультиверсум. Філософський альманах. 2019. Випуск 5-6 (спецвипуск). С. 23-36.
11. Пачковський Ю. Ф., Бліхар М. П. Ціннісний контекст аналізу постмодерних соціальних змін. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2018. Вип. 77. С.28-37
12. Сокурянська Л. Г., Свід О. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності : назад до «матеріалізму»? Український соціологічний журнал. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. № 1-2 (17-18). С. 135-139.
13. Черниш Н. Й., Борецька М. Ю. Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри. Український соціум. 2021. №3 (78). С. 34-53. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.03.034>
14. Батаєва К. В., Чумакова-Серова А.С. Візуалізовані цінності у соціальних практиках користувачів української соціальної мережі «Інстаграм». Український соціум. 2021. № 4 (79). С. 26-45. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.026>
15. Kluckhohn C. Value and value-orientation in the theory of action. C. Kluckhohn. Toward a general theory of action. New York: Harper, 1962.
16. Rokeach M. The nature of human values. New York, NY: Free Press. 1973. 438 p.
17. Inglehart R., Haerpfer C., Moreno A., Welzel C., Kizilova K., Diez-Medrano J., Lagos M., Norris P., Ponarin E. & Puranen B. et al. (eds.) World Values Survey: Round Three - Country-Pooled Datafile Version:

www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp. Madrid: JD Systems Institute. 2014.

18. Haerpfer C., Inglehart R., Moreno A., Welzel C., Kizilova K., Diez-Medrano J., Lagos M., Norris P., Ponarin E. & Puranen B. (eds.). World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile Version 4.0. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. 2022.

19. Соціологічна група «Рейтинг». Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyste_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html

20. Колот А. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 1. С. 5-22.

Отримано 20.08.2023

Прийнято до друку 29.09.2023

INDIVIDUALISATION OF VALUE CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS: METHODS OF EMPIRICAL MEASUREMENT AND RESULTS OF THEIR APPLICATION

Bieliiaeva Viktoriia – Master's student of Faculty of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Svobody sq, 4, Ukraine, 61022, e-mail: belyayevava@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-0116>

The article analyses the tendencies of individualization of the value consciousness of the population of Ukraine and the processes of active value shifts in the minds of Ukrainians under the influence of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine. The theoretical foundations of the study of this issue (in particular, Z. Bauman's theory of individualized society and W. Beck's concept of individualization) are considered. The conceptualization and operationalization of individualization as a value process are provided, individualized practices characteristic of modern Ukrainians in various spheres of their life, which are precisely value-based, are studied. The author's own system of indicators of individualization developed on the basis of the World Values Survey tools is proposed, the main of which are such indicators as the value of independence, distrust of people, support for the thesis that income depends on individual efforts and the thesis that supports responsibility for one's own security. The attention is focused on such sources of sociological information on the process of individualization of value consciousness as the results of the analysis of one-dimensional distributions by individual indicators, the results of the filter construction method, data obtained through the analysis of bivariate distributions and cluster analysis). It is noted that the cluster analysis made it possible to distinguish three groups of Ukrainians with different levels of individualization of value consciousness. It is emphasized that the analysis of the World Values Survey data allows recording only some manifestations of the process of individualization of Ukrainians' value consciousness, since the questionnaire does not contain the questions that would help to form a more comprehensive view of this process. Possible prospects for further individualization of the value consciousness of Ukrainians are considered. The author formulates a hypothesis that, despite the need to engage in collective practices caused by the current Russian-Ukrainian war, the trends of individualization of the value consciousness of Ukrainian citizens can be further actualized.

Keywords: individualization, individualized practices, value consciousness, value shifts, empirical measurement, indicators of individualization.

References:

1. Bieliiaeva, V. (2020) 'Individualisation as a new perspective on the value orientations of students' *Sociology in (post)modernity. Collection of abstracts of the participants of the XVII International scientific conference of students, PhD students, postgraduate students and young scientists*. V. N. Karazin Kharkiv National University, pp. 30-32 [in Ukrainian].
2. Bieliiaeva, V. (2021) 'Individualisation of family values of modern student youth (the case of Ukraine)' *Transformation of social institutions in the information society. Collection of abstracts of the participants of the IV Congress of the Sociological Association of Ukraine*. V. N. Karazin Kharkiv National University, pp. 271-272 [in Ukrainian].
3. Bauman, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Malden, MA: Polity Press; Blackwell.
4. Bauman, Zygmunt (2001) *The Individualized Society*. Cambridge, U.K.: Polity Press.
5. Beck, Ulrich (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London; Newbury Park, Calif.: Sage Publications.
6. Hordiichuk, O. (2019) 'Mental prerequisites of Ukraine's integration into the European Union'. *Scientific cognition: methodology and technology*. 3(44), pp. 4-11 [in Ukrainian].
7. Stanislavenko, L. A. (2021) 'Social and Economic Values of Ukrainian Society'. *Political life*. 1 [in Ukrainian]
8. Hrytsak, N., Hrytsak, L. (2022) 'Human values as a component of the model of modern society'. *Value orientations in the modern world: theoretical analysis and practical experience: collection of abstracts of the IV International Scientific and Practical Conference*. Ternopil, pp. 38-40 [in Ukrainian]
9. Stoykova, K. (2022) 'Transformation of values of modern Ukrainian society'. *"South Ukrainian Scientific Studies"*. Proceedings of the V National Scientific and Practical Conference of Students and Young Scientists. Odesa [in Ukrainian]
10. Riabeka, Y. (2019) 'Problems of the european democratic axiology development in the ukrainian society' *Multiversum. Philosophical almanac*. Issue 5-6 (special). Institute of Philosophy of H. S. Skovoroda of NAS of Ukraine, pp. 23-36 [in Ukrainian]
11. Pachkovskyy, Y., Blikhar, M. (2018) 'Value Context of Analysis of Postmodern Social Changes' *Social Technologies: Actual Problems of Theory and Practice*. 77, pp. 28-37 [in Ukrainian]
12. Sokurianska, L., Svid, O. (2017) 'The dynamics of value orientations of Ukrainian students since the independence: back to "materialism"?' *Ukrainian Sociological Journal*, 17-18, pp. 135-139 [in Ukrainian]

13. Chernysh, N. Yo., Boretska, M. Yu. (2021) 'Axiological space of coevals of independence of Ukraine: sociological dimensions' *Ukr. Socium*, 2021. 3(78), pp. 34-53. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.03.034> [in Ukrainian]
14. Bataeva, E. V., Chumakova-Sierova, A. S. (2021) 'Vizualized values in the social practices of Ukrainian Instagram users' *Ukr. Socium*. 4 (79), pp. 26-45. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.026> [in Ukrainian]
15. Kluckhohn, C. (1962) Value and value-orientation in the theory of action. C. Kluckhohn. Toward a general theory of action. New York: Harper.
16. Rokeach, M. (1973) The nature of human values. New York, NY: Free Press. 438 p.
17. Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E. & Puranen, B. et al. (eds.) (2014) World Values Survey: Round Three - Country-Pooled Datafile Version: www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp. Madrid: JD Systems Institute
18. Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E. & Puranen, B. (eds.) (2022) World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile Version 4.0. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat
19. Sociological group "Rating" (2022). Seventeenth national survey: Identity. Patriotism. Values. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituva_nnya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html [in Ukrainian]
20. Kolot, A. (2014) 'Global transformations of the individualized society: consequences and lessons' *International Economic Policy*. 1, pp. 5-22 [in Ukrainian]

Received 20.08.2023

Accepted 29.09.2023

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-06

УДК: 378:001.18

ВИЩА ОСВІТА ПІД ВПЛИВОМ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Агарков Марко Васильович – аспірант кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-7021-902X>, e-mail: mark.agarkov@gmail.com

У статті досліджується вплив технологій штучного інтелекту на глобальну систему вищої освіти. Для ілюстрації цього впливу автор аналізує феномен ChatGPT, акцентуючи на різноманітних можливостях та викликах, що наразі постають перед сектором вищої освіти в контексті його застосування. Розглядаються конкретні приклади використання технологій штучного інтелекту в питаннях генерації ідей, написанні академічних текстів та навіть складанні іспитів. Особлива увага приділяється визначенню потенціалу даної технології, конкретним прикладам її впровадження та аналізу реакції навчальних закладів на розповсюдження ChatGPT. Визначаються ризики, пов'язані з можливими недоброчесними або необачними застосуваннями цієї технології в освітньому процесі. Докладно аналізуються позиції міжнародних експертів щодо можливих обмежень та упереджень, пов'язаних з використанням ChatGPT. Акцентується увага на етичних ризиках, зокрема на можливості ретрансляції упереджень та поглиблення соціальної нерівності завдяки технологіям штучного інтелекту. Наводяться різноманітні приклади етичних викликів. Надається авторський прогноз стосовно майбутнього розвитку вищої освіти в умовах все більш широкого «насичення» суспільного життя технологіями штучного інтелекту. Розглядаються потенційні ризики та тренди розвитку технологій штучного інтелекту безпосередньо в освітньому процесі. Надається огляд можливих змін у повсякденних практиках університетського життя, трансформації методів та змісту навчання, а також форм оцінювання та етичних стандартів, які спроможні актуалізуватися під впливом штучного інтелекту. Робиться висновок про необхідність розвитку навичок, потрібних для ефективної взаємодії з технологіями штучного інтелекту, а також навичок, які компенсують його обмеження, в тому числі таких, як критичне мислення, фактчекінг та креативність. Концептуалізується стратегічний вибір, що постає перед університетами: протистояти впливу технологій штучного інтелекту в освітньому процесі чи прийняти цю нову реальність, ставши лідерами в її впровадженні та адаптації.

Ключові слова: вища освіта, ChatGPT, глобальний світ, штучний інтелект, інформаційне та мережеве суспільство.

Для цитування: Агарков М. Вища освіта під впливом технологій штучного інтелекту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2023. Випуск 51. С. 58-65. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-06>

How to Cite: Aharkov M. (2023) 'Hight Education Under the Impact of Artificial Intelligence Technologies' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods* (51) pp. 58-65. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-06>

Постановка проблеми та актуальність статті

З моменту поширення вірусу COVID-19 світова система вищої освіти значно поглибила залежність від інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Пандемія, яка тривала більше 3 років, змусила вищу освіту інтегрувати сучасні ІКТ в освітній процес як технології, що дозволили продовжувати навчання дистанційно. Це

зробило технології та практики, які раніше були поодинокими випадками у вищій освіті, масовими. При інтеграції ІКТ в освітній процес вища школа постала перед низкою таких глобальних викликів, як:

- домінування онлайн-формату навчання над безпосереднім живим спілкуванням;
- конкуренція з альтернативними провайдерами освіти;
- зменшення кількості студентів;
- інші виклики, іноді навіть не концептуалізовані та не описані докладно.

Перед вищою школою постало «велике завдання випуску фахівців нової формації» [2]. У цьому контексті варто зазначити, що глобальна вища освіта показала себе адаптивною та антикрихкою інституцією: університет трансформувався та вистояв. Проте, як тільки здалося, що виклики для вищої освіти найбільшої за останні сто років пандемії приборкані, перед університетом постає виклик нового порядку, а саме *розвиток штучного інтелекту (ШІ)*. Деякі науковці вже називають такі технології ШІ, як ChatGPT, «чумою для освіти» [27]. ШІ стає одним із найпотужніших чинників змін у вищій освіті, ставлячи її перед безпрецедентними академічними, етичними і правовими викликами. Завдяки своїй алгоритмічній здатності адаптуватися, самостійно виправлятися та навчатися, ШІ розширює межі людського інтелекту, роблячи майбутнє вищої освіти нерозривно пов'язаним із ШІ.

Актуальність даної статті зумовлена стрімким розвитком технологій штучного інтелекту та їхнім впливом на глобальну систему вищої освіти, що ставить перед університетами надзвичайно серйозні виклики, з якими вона досі не зустрічалася. Наразі бракує комплексних досліджень щодо довгострокових наслідків використання ШІ у сфері освіти, а тому постає необхідність у системному аналізі впливу цих технологій, їхніх можливостей та ризиків, а також прогнозуванні майбутніх трансформацій університетського середовища. Саме ця проблемна ситуація зумовлює актуальність даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Не так вже й багато фундаментальних досліджень впливу ШІ на вищу освіту представлено наразі, що пояснюється, зокрема, тим, що пройшло зовсім небагато часу з презентації ChatGPT для широкої аудиторії користувачів. Хоча вже представлені деякі поодинокі дослідження [20], звіт від ЮНЕСКО [21] та Міністерства освіти США [26]. В українському науковому просторі також наявні деякі розробки, однак більшою мірою автори сфокусовані на дослідженні впливу технологій ШІ на окремі сфери вищої освіти, зокрема такі, як використання ChatGPT для проведення занять з іноземної мови у ЗВО [4], академічна доброчесність і виклики інформаційного суспільства [5], використання нейронних мереж в освітньому процесі [2]. Оскільки вищезгадані публікації сфокусовані лише на окремих аспектах життєдіяльності вищої школи, в даній статті ми будемо намагатись вибудовувати більш системний погляд, розглядаючи перспективи і тенденції поширення даної технології в системі вищої освіти у її глобальних контекстах. У цьому нам допоможуть спеціальні звіти міжнародних експертів освіти, присвячені ШІ та вищій освіті, опубліковані на міжнародному новинному ресурсі University World News [7, 8].

З огляду на зазначене вище, **метою** цієї статті є визначення особливостей функціонування вищої школи під впливом технологій ШІ (на прикладі чат-боту ChatGPT) у його актуальному та перспективному контекстах.

Виклад основного матеріалу

30 листопада 2022 року компанія OpenAI презентувала третє покоління алгоритму обробки природних мов (Generative Pre-trained Transformer), а 18 лютого 2023 року дана технологія стала доступною в Україні. ChatGPT – це чат-бот зі штучним інтелектом, створений на основі великих мовних моделей (LLM), що може працювати з текстом, програмним кодом, формулами та числами, тобто генерувати все, що його запитують [10]. Запуск ChatGPT спричинив справжній фурор у світі: застосунок встановив рекорд за найшвидше зростаючу базу користувачів в історії. ChatGPT набрав 1 мільйон користувачів лише за 5 днів, і на цьому рекорди не закінчилися, за 2 місяця ChatGPT набрав 100 мільйонів активних користувачів. Найкращі показники до цього були у соціальних мереж з візуальним контентом Instagram та TikTok: ці застосунки отримали 100 мільйонів активних користувачів за 30 та 9 місяців, відповідно. Це, безумовно, свідчить про справжній тренд ШІ, що незабаром стане новою реальністю та новою нормальністю [10].

Наразі відомо, що такі гіганти, як Google, Microsoft та Meta, інвестують мільйони доларів у розвиток та розробку технологій ШІ, і очевидно, що ChatGPT – це лише перша пташка у проривних технологіях ШІ. Вже зараз відомо про більш як десяток проєктів, які здатні генерувати зображення, робити презентації, писати книги. В Україні вже навіть видали першу книгу, створену за допомогою ШІ. Це дитяча книга «Хочу на Марс», в якій зміст та ілюстрації створені ШІ [3].

Для розуміння, що очікує вищу освіту в майбутньому, слід розібратися із тим, як саме працює ШІ. Під ШІ ми розуміємо суму технологій, яка включає машинне навчання, глибоке навчання та обробку мов, покладається на велику обчислювальну потужність, величезні обсяги даних та алгоритми їхньої обробки. Це означає, що ШІ має здатність навчатися, виправлятися та вдосконалюватися по мірі отримання даних та взаємодії з людиною.

Вже зараз технології ШІ використовуються для вирішення проблем у сфері кібербезпеки, охорони здоров'я, сільського господарства, зміни клімату, промислового виробництва, банківської справи, виявлення шахрайства тощо. Використовуючи обчислювальну потужність для обробки даних і навчання на

них, ШІ збільшує нашу здатність автоматизувати рутинні завдання, оптимізувати процеси, розпізнавати та класифікувати образи, візерунки та мову, робити прогнози і навіть приймати рішення. Немає сумнівів, що ШІ буде і надалі проникати в тканину нашого суспільства, а отже, буде змінювати і сферу вищої освіти.

Вже зараз ChatGPT здатен складати різні типи іспитів на досить високому рівні. У березні 2023 року OpenAI презентувала ChatGPT четвертого покоління, який складає іспити на рівні 10% кращих студентів й може пояснювати матеріал як непоганий вчитель. Нова версія ChatGPT значно покращилась у порівнянні з попередньою версією, в тому числі і завдяки взаємодії з мільйонами користувачів по всьому світу (див. рис. 1).

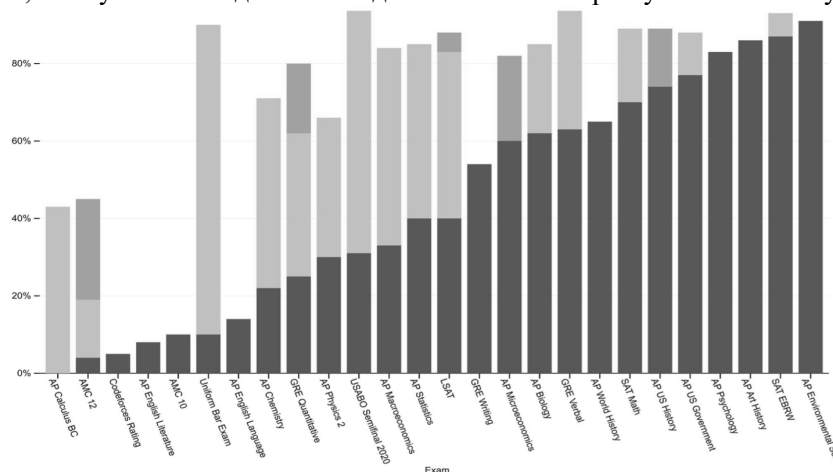

Рисунок 1. Порівняння результатів GPT-3.5 та GPT-4 у складанні тестів [19]

/ Picture 1. Comparison of GPT-3.5 and GPT-4 results in test taking [19]

Можна порівняти результати університетських й професійних іспитів двох версій ШІ: чорна частина – це оцінка GPT-3.5 (минула версія), сіра та темно сірий – оцінка GPT-4, де верхня межа – 100% результат. GPT-4 складає адвокатський іспит на рівні 10% найкращих учасників іспиту, тоді як оцінка попередньої версії, навпаки, була в нижніх 10%. Версія GPT-4 надійніша, креативніша і здатна обробляти набагато більш нюансовані інструкції, ніж GPT-3.5 [19]. Нова версія GPT-4 у тесті Multi-task Language Understanding (MMLU тест із 14 000 завдань із множинним вибором, що охоплює 57 тем) отримала результат за темою «українська мова» 81,9%, що навіть краще, ніж було за темою «англійська мова» у старої версії GPT-3.5 (70,1%) [19]. За результатами одного з основних тестів курсу MBA «Управління операціями» ChatGPT отримав оцінку B [16].

Звичайно, це викликає занепокоєння освітян та експертів. Як це може трансформувати вищу освіту? Як це змінить форми та критерії оцінювання у вищій школі? Що буде з класичними есе та тестами?

Доступність ChatGPT для широкого загалу породила розлогі дискусії серед науковців. Одні із них стверджують, що це спричинить справжню революцію та може стати справжньою чумою у світі вищої освіти. Так, Дж. Вайсман застерігає: «Сьогодні ми стикаємося з новим видом чуми, яка загрожує нашому розуму більше, ніж тілу. ChatGPT, чат-бот зі штучним інтелектом, який може писати есе університетського рівня, стає вірусним» [27]. Хтось порівнює це з відкриттям скриньки Пандори, стверджуючи, що шляху назад немає, мовляв, що зроблено, те зроблено [22].

Інші науковці стверджують, що паніка щодо впливу ШІ на вищу освіту не є виправданою, бо це не перший випадок, коли нові технології викликають масову паніку у вищій освіті. У цьому контексті згадують, що впровадження калькулятора у 1980-х роках і комерціалізація Інтернету в 1990-х роках мали схожі наслідки, але це не стало такою руйнівною інновацією, як очікували [14].

Дійсно, обидві позиції мають рацію, тому ми схильні погодитися з виваженою думкою С. Сандерса, який зазначив, що для розуміння того, що нам очікувати від ШІ, університети повинні заглянути в минуле: «Ми всі думали, що Вікіпедія пролунає смертельним дзвоном для університетів, а до того – що нас закряє сам інтернет... Але ніяка з цих технологій не принесла вищій освіті загибель. Навпаки, ми навчилися жити з цією технологією, працювали над тим, щоб зрозуміти, як вона працює, і робили те, що університети роблять найкраще: досліджували, критикували, аналізували і вивчали, щоб з'ясувати, в чому саме полягають її обмеження, а потім говорили про це зі своїми студентами» [22]. Дійсно, науковцям слід приділяти все більшу увагу дослідженню нового виклику, який постав перед вищою освітою, новій реальності, з якою нам треба жити. Не може бути ніякого повернення до світу без технологій ШІ, однак варто розуміти, що це не знищить вищу освіту, хоча й змінить її, і чим далі, тим більше.

The Daily з 9 по 15 січня 2023 року провела неофіційне опитування в соціальній мережі Fizz серед студентів Стенфорду, яке виявило, що велика кількість студентів вже використовували ChatGPT на випускних іспитах. В опитуванні, для якого потрібно мати електронну адресу на stanford.edu, взяли участь 4 497 респондентів. Близько 17% із них повідомили, що використовували ChatGPT для допомоги у виконанні завдань та складанні

іспитів в осінній чверті [22]. Такий результат був трохи несподіваним, оскільки між презентацією чат-боту 30 листопада та осінніми іспитами у Стенфорді не пройшло й місяця. У респондентів, які повідомили про використання ChatGPT під час сесії, запитали, яким саме чином вони використовували дану технологію. Більшість опитаних повідомили, що використовували ІІІ лише для мозкового штурму та формування ідей, лише близько 5% повідомили, що надсилали письмові матеріали безпосередньо з ChatGPT, майже не редагуючи їх (див. рис.2).

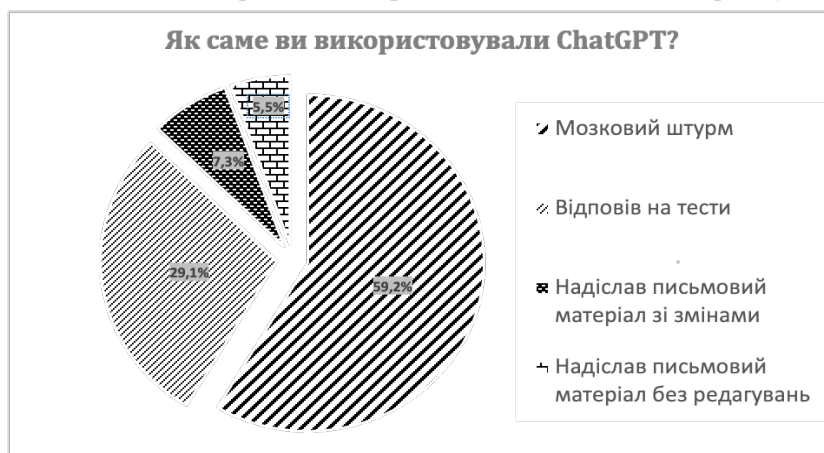

Рисунок 2. Результати опитування студентів Стенфорда щодо використання chat GPT [22]

/ Picture 2. Results of a survey of Stanford students on the use of chat GPT [22]

Результати даного опитування породили широку дискусію серед викладачів Стенфорда, які почали змінювати підходи в системі оцінювання освітніх здобутків студентів. Багато хто серед освітян побоювалися, що здатність здобувачів освіти писати академічні тексти на досить високому рівні, використовуючи ChatGPT, може негативно позначитися на їхній креативності, критичному мисленні тощо. Зрозуміло, що першою реакцією деяких закладів вищої освіти (наприклад Оксфорду та Кембриджу) була заборона використовувати чат-боту зі ІІІ через побоювання плагіату. Однак дуже швидко університети зрозуміли, що не зможуть заборонити студентам використовувати ІІІ, і почали вносити правки у свої освітні політики та етичні кодекси. Наприклад, Elsevier and Cambridge University Press визнали можливість використовувати застосунки з ІІІ для підготовки академічних текстів, однак неможливість застосовувати їх в якості авторів чи соавторів. Так, багато видавців не визнають, що цифровий інструмент може бути співавтором, оскільки він не зробив наукового внеску і не може нести відповідальність за створений ним контент [25]. Зловживання ChatGPT для написання академічних текстів підштовхнуло до покращення застосунків антиплагіату: наприклад, Turnitin вже розпочав процес розробки ПЗ з метою виявлення тексту, згенерованого ІІІ [12].

Дійсно, вищій школі необхідно глибоко досліджувати такі технології, як ChatGPT, аби зрозуміти їхні обмеження та ризики використання в академічному середовищі. Чи має чат-бот зі ІІІ обмеження та недоліки? Безумовно має. Наразі можна назвати лише деякі з них, оскільки це явище очевидно знаходиться лише в процесі становлення та розкриття своїх потенцій.

Ризик використання ChatGPT для наукових цілей полягає в тому, що він не розрізняє використані джерела за їхньою відповідністю правді, а отже, може видавати дезінформацію як факти або вигадувати власні дані [11]. Інший недолік чат-бота – обмежена база контенту, оскільки використовуються дані з інтернету станом на 2021 рік, і все, що було опубліковано чи оновлено пізніше, є недоступним для нього.

Також дискутується питання щодо етичних обмежень ІІІ, адже на сервісі ChatGPT зазначається можливість «час від часу створювати шкідливі інструкції або упереджений вміст» [11]. Це повідомлення було розміщене через неодноразове генерування чат-ботом шовіністичних, расистських та сексистських тверджень, і це, на жаль, є характерним не тільки для ChatGPT. Наприклад, технологія розпізнавання обличчя та емоцій на основі ІІІ часто демонструє упередженість проти небілих людей і жінок. Зокрема, Ш.Грей [15] пригадує скандал 2015 року, коли система розпізнавання обличчя від Google позначила чорношкірих людей як горил, а обличчя азіатів – як «блимаючі», коли вони посміхалися.

Чому виникають такі упередження та як це може посилитися при подальшому розвитку ІІІ? Ш. Грей пояснює, що нам варто зазирнути у процес навчання ІІІ, аби знайти відповідь на це запитання. Після 2010 року домінуючою парадигмою навчання ІІІ стало так зване глибоке навчання, або глибокі нейронні мережі, одне з сімейств методів машинного навчання. Нейронна мережа в певному сенсі «навчається», використовуючи форму міркувань, схожу на людську, а саме зворотний зв'язок і виправлення помилок. Але те, що нейромережа «вивчає» через цей процес зворотного поширення, не обов'язково є тим, що вивчала б людина, оскільки статистичні методи, на які вона спирається при навчанні, залежать від наборів даних, які їй подаються. Якщо такі дані з самого початку є упередженими, нейромережа засвоїть ці упередження і, що ще більш тривожно, запропонує їх нам.

Ускладнює ситуацію і те, що упередження, які часто зводяться до расової та гендерної приналежності, насправді є набагато більш широкими, екстраполюючи навіть на такі аспекти, як гомогенізація мовних норм через меншу мовну присутність в Інтернеті невеликих або бідних країн [15]. Тому на сполох б'ють лінгвісти, які зазначають, що недостатнє володіння ChatGPT азійськими та неєвропейськими мовами призводить до браку різноманітності, що є серйозним обмеженням [23]. Так, Цзюнь Кіаер пише: «ChatGPT не може повноцінно працювати, якщо йому бракує даних з цілих континентів. Це серйозний виклик, над яким повинні замислитися творці ШІ: як створити кращі набори даних, щоб такі боти, як ChatGPT, могли надавати широкий спектр інформації з різних джерел, які відображають розмаїття світу, в якому ми живемо» [17].

Дійсно, вирішення цієї проблеми може здатися очевидним: мовляв, потрібно мати кращі набори даних. Однак включення більшої кількості інформації з країн Азії, Африки та Глобального Півдня вирішить тільки частину проблеми, оскільки наявність специфічних для регіону наборів даних позитивно вплине лише на машинне навчання. Але воно не вплине на системні упередження, що лежать в основі багатьох сучасних суспільств, і не змінить концентрацію влади, інформації та багатства в руках кількох технологічних гігантів, таких як Apple, Facebook, Google, Microsoft і Amazon. Тож, вже на цьому, поки що вкрай поверхневому рівні, ми маємо цілий спектр ризиків для вищої школи через недоборчесне використання, внутрішні обмеження та упередження технологій ШІ.

Однак, не дивлячись на низку недоліків, ми бачимо і широкі можливості використання ШІ у вищій освіті. Він змінює адміністративну, викладацьку, навчальну та дослідницьку діяльність вищої освіти [6], і завдяки постійному розвитку мультимодального контенту, як продемонстрував нещодавній випуск ChatGPT-4, ефективність і продуктивність зазначених сфер діяльності будуть і надалі покращуватись. Вже зараз ШІ може оцінювати знання студентів, надавати зворотній зв'язок і генерувати тестові наукові гіпотези принаймні так само добре, як люди. Детально описано, як саме можна використовувати ChatGPT в освітньому процесі [1, 21, 24, 26]. Хоча поки ШІ все ще далекий від відтворення складних метакогнітивних дій, пов'язаних із сферою вищої школи, все ж з розвитком його технологій ступінь залучення та використання штучного інтелекту у вищій освіті буде лише зростати.

З іншого боку, деякі експерти вважають, що ШІ не зможе повною мірою замінити дослідницькі роботи чи художні твори, створені людиною, що так само, як фотографія не замінила картини художників, ШІ не зможе замінити ключову роль людини у дослідницьких роботах. Проте, безумовно, вища школа зазнає трансформацій через вплив новітніх технологій, створених на основі великих даних та ШІ. За сучасних умов ключовим питанням є таке: що саме повинні робити університети, аби пристосуватися до цієї нової реальності?

С.А. Біау – експерт в галузі освіти, який приділяє особливу увагу взаємодії між освітою та ринком праці, вважає, що університети повинні здійснити три зміни і ті, хто зробить це найшвидше, отримують найбільшу вигоду: «По-перше, університети повинні переосмислити себе. Вони більше не можуть вважати себе ізольованими інституціями, які формують суспільство; вони повинні адаптуватися і більше формуватися під впливом суспільства» [9]. Вже зараз ми бачимо, як кожна галузь адаптується та змінюється в напрямку цифрової трансформації, і керівникам університетів необхідно прийняти використання ШІ в освітньому процесі, щоб залишатися актуальними. Згодом ті інституції, які протистоять змінам і не здатні адаптуватися, стануть не конкурентоспроможними. Прийняття змін має першочергове значення для кожного закладу вищої освіти, що на практиці може означати посилення партнерства, більш ретельне відображення суспільних тенденцій та використання нових інструментів. Університетам необхідно посилювати чутливість до потреб ринку праці та відкритість до внеску неакадемічних голосів, а ШІ – це ще одне нагадування та імпульс у цьому напрямку. «По-друге, заклади вищої освіти повинні переосмислити, як вони працюють. Наші, нібито чудові, освітні середовища повинні бути в авангарді впровадження технологічних інструментів у суспільстві» [9]. Але всім відомо, що часто це не так: чи то через брак відповідних навичок у викладачів, чи то через надмірний консерватизм та повільність інституційних змін в університетах.

Отже, щоб відповідати на виклики сучасного суспільства, університетські викладачі мають використовувати новітні методики викладання та шукати шляхи поглиблення знань та навичок здобувачів освіти у сфері технологічних інструментів навчання. Також варто досліджувати засоби використання технологій ШІ у повсякденній діяльності викладача: наприклад, варто переглянути засоби викладання і оцінювання знань студентів. ChatGPT ілюструє, що беззаперечним трендом є все більше поширення у роботі викладача та науковця ШІ та автоматизації. Роль людини все більше буде полягати в тому, щоб підказувати та спрямовувати ці технології. Автоматизація не позбавить людей роботи, як колись прогнозували, але вона змінить тип доступних робочих місць і навичок, яких вони вимагатимуть. Саме тому варто навчати студентів ставити правильні запитання, мислити критично, приймати складні рішення, розвивати підприємливість та емоційний інтелект: «Настав час для університетів не просто прийняти революцію штучного інтелекту, але й очолити її» [9].

Висновки і припущення

Отже, технології ШІ пропонують масу можливостей для сучасного світу. З розвитком і навчанням ШІ інтеграція ІКТ у суспільне життя буде лише посилюватися, і сфера вищої освіти не є виключенням.

Більше того, вона є однією із перших сфер, яка вже зазнає та надалі зазнаватиме ще більше суттєвих трансформацій під впливом ШІ. На прикладі впливу ChatGPT вже сьогодні варто досліджувати особливості функціонування вищої школи в умовах нової реальності. Хоча ми тільки входимо в еру ШІ і ще не до кінця зрозуміло, як саме зміниться наша повсякденність та вища освіта під впливом технологій ШІ, все ж вже зараз можна зробити деякі припущення.

По-перше, ШІ змінить підхід до контролю знань здобувачів вищої освіти. Можливо, університет очікує смерть традиційних класичних форм оцінювання навчальних здобутків студентів, а інформаційні технології підштовхнуть до змін у формах домашніх завдань та іспитів.

По-друге, університет буде навчати студентів, як вправно використовувати ШІ. Усіх студентів будуть навчати конкретним технічним навичкам, які дозволять їм програмувати та взаємодіяти з ШІ у майбутньому, а це, своєю чергою, актуалізує у вищій освіті значення вміння задавати правильні питання та формулювати конкретні запити.

По-третє, предмети та курси з етики та філософії, а також зосередження на навичках, де ШІ має меншу перевагу, як-от прийняття складних рішень, критичне мислення, підприємливість та емоційний інтелект, стануть частиною базової освіти, щоб надати студентам інструменти, які допоможуть жити і працювати, конкуруючи з ШІ.

По-четверте, ШІ змінить методи та методологію викладання: викладачі будуть готувати лекції та семінари за допомогою технологій ШІ, його інструменти будуть використовуватися для забезпечення адаптивного й автоматизованого оцінювання, розширення можливостей для практичних занять, персоналізованого викладання, перевірки студентських робіт та навіть для отримання рекомендацій та оновлення змісту дисциплін.

По-п'яте, студенти будуть використовувати ШІ як власного тьютора, який допоможе покращувати навички академічного письма, підготуватися до іспитів чи навіть перевірити власні знання за допомогою персоналізованих фідбеків.

По-шосте, зі зростанням можливостей ШІ дебати про моральні та етичні наслідки його використання, ймовірно, прискоряться, адже наразі лише невелика кількість університетів має бачення та політику щодо використання ШІ, хоча вже в найближчому майбутньому більшість будуть змушені їх розробити.

Нарешті, по-сьоме і найважливіше: цінність (й ціна) якісної face-to-face освіти тільки буде зростати. Зокрема, ймовірно, до вищої школи будуть повертатися класичні офлайн-формати навчання та оцінювання знань в аудиторії за допомогою усних іспитів, дебатів та дискусій.

Отже, використання технологій ШІ у вищій освіті створює як виклики, так і можливості для подальшого розвитку університету. Саме на освітянах лежить важлива місія навчити студентство відповідально та вдумливо використовувати ці технології. Новому поколінню вкрай важливо навчитися орієнтуватися в цьому новому ландшафті, оскільки це нова реальність, яка змінить багато сфер людської діяльності ще до кінця цього десятиліття. Навчивши застосовувати весь потенціал та представивши обмеження ШІ, ми можемо сподіватися, що інструменти ШІ, такі як ChatGPT, будуть використовуватися для сприяння навчанню та науковій діяльності, а не підривати її.

Перспектива подальшого дослідження даної теми тісно пов'язана з експоненційним розвитком технологій ШІ. Технологічні гіганти вже випустили ряд пілотних проєктів та продовжують інвестувати у дослідження та розвиток (R&D) штучного інтелекту. На момент завершення роботи над статтею з'явилась інформація щодо розширення функціоналу ChatGPT, який тепер може бачити, чути і навіть розмовляти [18]. Окрім цього, за словами інсайдерів, мовні моделі OpenAI демонструють ознаки подібного до людського, тобто загального ШІ із власною агентністю, що може якісно відобразитися в оновленнях ChatGPT4.5 та ChatGPT5.0 вже найближчим часом. Такий прогрес може бути результатом переходу кількості в якість при збільшенні моделі, а також застосування нового підходу до автоматизації машинного навчання, коли модель самовдосконалюється. Все це зможе радикально вплинути на сферу вищої освіти, тому це потребує глибокого дослідження як можливостей, так і ризиків для університету.

Список літератури:

1. 39 Examples of Artificial Intelligence in Education. University of San Diego Online Degrees. 2022, July 25. URL: <https://onlinedegrees.sandiego.edu/artificial-intelligence-education/>.
2. Вакула А. Ю. Використання нейронних мереж в освітньому процесі. *Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-методичної конференції «Забезпечення якості вищої освіти: проблеми та перспективи розвитку»*. 21-22 лютого 2023 р. Одеса: ОНЕУ. С. 189-190.
3. Видавництво Ранок. 2023. URL: <https://www.ranok.com.ua/info-khochu-na-mars-38191.html?fbclid=IwAR1tXN2uiOorjCFUmw6RzXcgk0kgZCggNC6p0oloqmGxkNCIAphFrs9V0PI>
4. Домаренко М. В. Використання ChatGPT для проведення занять з іноземної мови у ЗВО на матеріалі англійської мови. *Тези 75-ї наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів університету. Том 1. 02-25 травня 2023 р. Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»*. 2023. 314 с.
5. Харитонов О. І. Академічна доброчесність і виклики інформаційного суспільства. *Академічна доброчесність: правові проблеми: матеріали Всеукр. круглого столу* (Одеса, 26 трав. 2023). Одеса, 2023. С. 5-9.

6. Abdous M. How AI is Shaping the Future of Higher Ed. Inside Higher Ed. 2023, March 21. URL: <https://www.insidehighered.com/views/2023/03/22/how-ai-shaping-future-higher-ed-opinion>
7. AI and Higher Education Special Report II. University World News. 2023. URL: <https://www.universityworldnews.com/page.php?page=AI and Higher Education II Special Report>.
8. AI and Higher Education Special Report. University World News. 2023. URL: <https://www.universityworldnews.com/page.php?page=AI and Higher Education Special Report>.
9. Biao S. A. Universities Cannot Resist AI – Rather, They Must Embrace It. Samon Achani Biao. University World News. 2023, February 24. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230221140420684>.
10. Brandl R., & Ellis, C. ChatGPT Statistics 2023. All the latest statistics about OpenAI's chatbot. 2023. URL: <https://www.tooltester.com/en/blog/chatgpt-statistics/>
11. ChatGPT. 2023. URL: <https://chat.openai.com/>
12. Cotton D. R. E., Cotton P. A., & Shipway J. R. Chatting and Cheating: Ensuring Academic Integrity in the Era of ChatGPT. Innovations in Education and Teaching International, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2190148> (дата звернення: 02.10.2023).
13. Cu M. A., & Hochman S. Scores of Stanford Students Used CHATGPT on Final Exams. The Stanford Daily. 2023, January 24. URL: <https://stanforddaily.com/2023/01/22/scores-of-stanford-students-used-chatgpt-on-final-exams-survey-suggests/>.
14. Eaton S. E. Artificial Intelligence and Academic Integrity, Post-Plagiarism. University World News. 2023, March 4. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230228133041549>.
15. Gray C. AI Ethics and Biases, and the Mindlessness of Deep Learning. Chantelle Gray. University World News. 2023, April 19. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230419154324393>.
16. Katz D. M., Bommarito M. J., Gao S., & Arredondo P. GPT-4 Passes the Bar Exam. SSRN. 2023, March 15. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4389233> (дата звернення: 02.10.2023).
17. Kiaer, J. Alongside AI: A Linguist's Perspective on the Recent Release of ChatGPT. 2023.
18. OpenAI. ChatGPT Can Now See, Hear, and Speak. 2023. URL: <https://openai.com/blog/chatgpt-can-now-see-hear-and-speak>
19. OpenAI. ChatGPT-4. 2023. URL: <https://openai.com/research/gpt-4?fbclid=IwAR3o0ZaJ0jkF-ta2Ru2ExLEQ0fNsX5Df6PIhnLtJAllQFPpTq0op4qwiBZw>
20. Rousseau H. P. From Gutenberg to Chat GPT: The Challenge of the Digital University (No. 2023rb-02). CIRANO. 2023. URL: <https://ideas.repec.org/p/cir/cirbur/2023rb-02.html>.
21. Sabzalieva E. ChatGPT and AI in higher education. In Emma Sabzalieva & Arianna Valentini. UNESCO. 2023. URL: https://www.iesalc.unesco.org/wp-content/uploads/2023/04/ChatGPT-and-Artificial-Intelligence-in-higher-education-Quick-Start-guide_EN_FINAL.pdf
22. Sanders S. Rather than Ban Generative AI, Universities Must Learn from the Past. University World News. 2023, February 24. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230221075136410>.
23. Sharma Y. What CHATGPT Means for Linguistic Diversity and Language Learning. University World News. 2023, February 25. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230223132734294>.
24. Stefania G. Reflections on Generative AI and the Future of Education. UNESCO. 2023. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385877>.
25. Stokel-Walker C. ChatGPT Listed as Author on Research Papers: Many Scientists Disapprove. Nature News. 2023, January 18. pp. 620-621. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-023-00107-z>.
26. U.S. Department of Education, Office of Educational Technology. Artificial Intelligence and Future of Teaching and Learning: Insights and Recommendations. Washington, DC. 2023. URL: <https://tech.ed.gov/ai-future-of-teaching-and-learning/>
27. Weissman J. ChatGPT Is a Plague Upon Education. 2023. URL: <https://www.insidehighered.com/views/2023/02/09/chatgpt-plague-upon-education-opinion>.

Отримано 19.10.2023

Прийнято до друку 22.11.2023

HIGHT EDUCATION UNDER THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Aharkov Marko – PhD Student of the Department of Applied Sociology and Social Communication V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7021-902X>, e-mail: mark.agarkov@gmail.com

The article examines the impact of artificial intelligence (AI) technologies on the global higher education system. To illustrate this impact, the author analyzes the phenomenon of ChatGPT, highlighting various opportunities and challenges currently facing the higher education sector in the context of its application. Specific examples of AI technology usage are considered, including idea generation, essay writing, and even exam composition. Particular attention is given to assessing the potential of this technology, specific cases of its implementation, and the response of educational institutions to the spread of ChatGPT. The article identifies risks associated with possible unethical or careless applications of this technology in education. The perspectives of international experts on potential limitations and biases related to ChatGPT usage are analyzed in detail. Ethical risks are emphasized, particularly the possibility of reinforcing biases and deepening social inequality through AI technologies. Various ethical challenges are presented as examples. The author provides a forecast regarding the future development of higher education in a society increasingly permeated by AI technologies. Potential risks and trends in AI development within the educational process are explored. The article reviews possible changes in everyday university practices, transformations in teaching methods and content, as well as shifts in assessment methods and ethical standards influenced by AI. The conclusion underscores the necessity of developing skills essential for effective interaction with AI technologies, as well as skills that compensate for their

limitations, including critical thinking, fact-checking, and creativity. The article conceptualizes the strategic choice facing universities: whether to resist the influence of AI technologies in education or to embrace this new reality, positioning themselves as leaders in its implementation and adaptation.

Keywords: higher education, ChatGPT, global world, artificial intelligence (AI), information and network society.

References:

1. 39 Examples of Artificial Intelligence in Education. (2022, July 25). University of San Diego Online Degrees. Available at: <https://onlinedegrees.sandiego.edu/artificial-intelligence-education/>
2. Vakula, A. Yu. (2023) 'The use of neural networks in the educational process'. *Proceedings of the VI International Scientific and Methodological Conference "Quality Assurance of Higher Education: Problems and Development Prospects"* (Odesa, February 21-22, 2023) Odesa: ONEU. 189-190 [in Ukrainian].
3. Ranok Publishing House. (2023) Available at: <https://www.ranok.com.ua/info-khochu-na-mars-38191.html?fbclid=IwAR1tXN2uiOorjCFUmw6RzXcgk0kgZCggNC6p0o0qmGxkNCIAphFrs9V0PI> [in Ukrainian].
4. Domarenko, M. V. (2023) 'Using ChatGPT to conduct foreign language classes in higher education institutions using English material. Doctoral dissertation' *Theses of the 75th scientific conference of professors, lecturers, researchers, postgraduate students and students of the University. Volume 1. 02 May-25 May 2023*. Poltava Polytechnic National University. 313-314 [in Ukrainian].
5. Kharitonova, O. I. (2023) 'Academic integrity and challenges of the information society'. *Academic integrity: legal issues: materials of the All-Ukrainian round table academic integrity*. 5-9 [in Ukrainian]
6. Abdous, M. (2023) How AI Is Shaping the Future of Higher Ed. Inside Higher Ed. Available at: <https://www.insidehighered.com/views/2023/03/22/how-ai-shaping-future-higher-ed-opinion>
7. AI and Higher Education Special Report II. (2023) University World News. Available at: https://www.universityworldnews.com/page.php?page=AI_and_Higher_Education_II_Special_Report.
8. AI and Higher Education Special Report. (2023) University World News. Available at: https://www.universityworldnews.com/page.php?page=AI_and_Higher_Education_Special_Report.
9. Biaoou, S. A. (2023) Universities Cannot Resist AI – Rather, They Must Embrace It. Samon Achani Biaoou. University World News. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230221140420684>.
10. Brandl, R., Ellis, C. (2023) ChatGPT Statistics 2023. All the latest statistics about OpenAI's chatbot. Available at: <https://www.tooltester.com/en/blog/chatgpt-statistics/>
11. ChatGPT. (2023) Available at: <https://chat.openai.com/>
12. Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. (2023) Chatting and Cheating: Ensuring Academic Integrity in the Era of ChatGPT. *Innovations in Education and Teaching International*, DOI: <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2190148> (дата звернення: 02.10.2023).
13. Cu, M. A., Hochman, S. (2023) Scores of Stanford Students Used CHATGPT on Final Exams. The Stanford Daily. Available at: <https://stanforddaily.com/2023/01/22/scores-of-stanford-students-used-chatgpt-on-final-exams-survey-suggests/>.
14. Eaton, S. E. (2023) Artificial Intelligence and Academic Integrity, Post-Plagiarism. University World News. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230228133041549>.
15. Gray, C. (2023) AI Ethics and Biases, and the Mindlessness of Deep Learning. Chantelle Gray. University World News. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230419154324393>.
16. Katz, D. M., Bommarrito, M. J., Gao, S., & Arredondo, P. (2023, March 15) GPT-4 Passes the Bar Exam. SSRN. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4389233> (дата звернення: 02.10.2023).
17. Kiaer, J. (2023) Alongside AI: A Linguist's Perspective on the Recent Release of ChatGPT.
18. OpenAI. (2023) ChatGPT Can Now See, Hear, and Speak. Available at: <https://openai.com/blog/chatgpt-can-now-see-hear-and-speak>
19. OpenAI. (2023) ChatGPT-4. Available at: <https://openai.com/research/gpt-4?fbclid=IwAR3o0ZaJ0jkF-ta2Ru2ExLEQ0fNsX5Df6PIhnLtJAIQFPpTq0op4qwiBZw>
20. Rousseau, H. P. (2023) From Gutenberg to Chat GPT: The Challenge of the Digital University (No. 2023rb-02). CIRANO.
21. Sabzalieva, E. (2023) ChatGPT and AI in higher education. In Emma Sabzalieva & Arianna Valentini. UNESCO. Available at: https://www.iesalc.unesco.org/wp-content/uploads/2023/04/ChatGPT-and-Artificial-Intelligence-in-higher-education-Quick-Start-guide_EN_FINAL.pdf
22. Sanders, S. (2023) Rather than Ban Generative AI, Universities Must Learn from the Past. University World News. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230221075136410>.
23. Sharma, Y. (2023) What CHATGPT Means for Linguistic Diversity and Language Learning. University World News. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230223132734294>.
24. Stefania G. (2023) Reflections on Generative AI and the Future of Education. UNESCO.
25. Stokel-Walker, C. (2023) ChatGPT Listed as Author on Research Papers: Many Scientists Disapprove. Nature. News Available at: <https://www.nature.com/articles/d41586-023-00107-z>.
26. U.S. Department of Education, Office of Educational Technology. (2023). Artificial Intelligence and Future of Teaching and Learning: Insights and Recommendations. Washington, DC. Available at: <https://tech.ed.gov/ai-future-of-teaching-and-learning/>
27. Weissman, J. (2023) ChatGPT Is a Plague Upon Education. Available at: <https://www.insidehighered.com/views/2023/02/09/chatgpt-plague-upon-education-opinion>

Received 19.10.2023

Accepted 22.11.2023

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс) українською та англійською мовами.
5. ORCID автора.
6. Електронна адресу автора.
7. Анотації до статті українською та англійською мовою (**1800 знаків**).
8. Ключові слова до статті (українською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Список використаної літератури оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

- Список літератури має складатися не менше, ніж з **20 наукових джерел**, 50% з яких мають бути надруковані **за останні 5 років**, у тому числі у виданнях SCOPUS, WEB of SCIENCE;

- Якщо видання, на яке посилається автор, має DOI, то він має бути вказаний наприкінці посилання на джерело (наприклад):

Gao G., Sai L. Towards a 'Virtual' World: Social Isolation and Struggles During the COVID-19 Pandemic as Single Women Living Alone. *Gender, Work and Organization*. №27(5), pp. 754-762. DOI: <https://doi.org/10.1111/gwao.12468> (дата звернення: 10.04.2021)

References – список літератури, перекладений англійською мовою та оформлений згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style*

<https://www.librarydevelopment.group.shef.ac.uk/referencing/harvard.html>

У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Статті, що подаються на розгляд, обов'язково мають містити такі структурні елементи:

1. **Постановка проблеми** (в загальному вигляді) та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. **Аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. **Формулювання мети статті**.
4. **Виклад основного матеріалу** статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. **Висновки і перспективи** подальших розвідок в обраному напрямі.

Ці елементи мають позначатися у тексті статті на початку відповідної частини тексту.

Статті підлягають двосторонньому сліпому рецензуванню (рецензент не знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі.

Процес рецензування може тривати від 4 до 8 тижнів.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) ([http://www.isa-sociology.org/about/isa code of ethics.htm](http://www.isa-sociology.org/about/isa%20code%20of%20ethics.htm)), Кодексу професійної етики соціолога (CAU) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до Сокурянської Людмили Георгіївни sokuryanska@karazin.ua, Остроухової Анни Сергіївни socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

Телефон: (+38 057) 707-53-97

fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua

Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 51

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 26.12.2023 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 5,5. Обл.-вид. арк. 6,5.
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09